

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

«ΕΛΛΕΙΨΙΣ» ΚΑΙ «ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΙΣ» ΣΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΙΛΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ

Ο Αίλιος Δονάτος, όπως έχουμε τονίσει και σε άλλη μας μελέτη¹, έχει συμβάλει σημαντικά στη μελέτη της Λατινικής Κωμωδίας με το υπόμνημά του στις κωμωδίες του Τερέντιου. Στο υπόμνημα αυτό ο Δονάτος, όπως όλοι όσοι ασχολούνται με λογοτεχνική κριτική και ρητορική θεωρία (Κικέρωνας², Κοϊντιλιανός³) χρησιμοποιεί την ελληνική ορολογία, όπως έχει διαμορφωθεί από τους Αλεξανδρινούς Γραμματικούς και, σε πολλές περιπτώσεις, από τον Αριστοτέλη. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός Ελληνικών λέξεων στο υπόμνημα (πάνω από 200)⁴.

Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθούμε με δύο από τους όρους, τους οποίους ο Δονάτος φαίνεται να χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει παρόμοια φαινόμενα: δηλαδή τους όρους «έλλειψις» και «άποσιώπησις». Σκοπός μας είναι να δούμε σε ποιές περιπτώσεις ο Δονάτος χρησιμοποιεί τους όρους αυτούς, μέχρι ποιο σημείο τους διαφοροποιεί ή τους ταυτίζει. Παράλληλα θα διερευνήσουμε τους λατινικούς εκφραστικούς τρόπους που φαίνεται να χρησιμοποιεί ο υπομνηματιστής μας για να χαρακτηρίσει ίδιες ή παρόμοιες περιπτώσεις και τέλος θα προσπαθήσουμε να δούμε ποιά η σημασία τους για το ύφος του Τερέντιου, δεδομένου ότι ο Δονάτος θεωρεί σαν χαρακτηριστικό του ύφους του τα συγκεκριμένα σχήματα⁵.

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Γ. Π. Σαββαντίδη που διάβασε την εργασία στο τελικό της στάδιο κάνοντας πολύτιμες υποδείξεις.

1. Μ. Παπαδημητρίου, *Παρέλκον*, Δωδώνη ΙΔ, Ιωάννινα, 1982, σσ. 427-447.

2. I.C. Orellius et J.G. Baiterus, *Onomasticon Tullianum*, T. 3, Zürich, 1838 (= 1965).

3. J. Cousin, *Études sur Quintilien*, Paris, T. 1, 1935, T. 2, 1936 (=1967).

4. Οι Ελληνικοί όροι που χρησιμοποιεί ο Δονάτος και οι σημασιολογικές τους διαφοροποιήσεις μελετήθηκαν από τον J.D. Graig, *Spicilegium Donateum*, Mélanges Marouzeau, (Les Belles Lettres), Paris, 1948, 103-112. Επίσης βλ. τη μελέτη του Louis Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*, Paris, 1981.

5. Don. Andr. 57,1: mira έλλειψις et familiaris Terentio. Andr. 120,2: έλλειψις Terentiana. Andr. 285,1: figurae proprie Terentianae, άσύνδετον et έλλειψις.

Ο όρος «έλλειψις» σημαίνει παράλειψη μιας ή περισσοτέρων λέξεων σε μια φράση που μπορούν εύκολα να συμπληρωθούν από τα συμφραζόμενα ή να εννοηθούν από τα προηγούμενα. Ο ίδιος ο Δονάτος στην *Ars Grammatica* την κατατάσσει στην κατηγορία των «λαθών» (*De ceteris vitiis*)¹ και δίνει τον εξής ορισμό: *Eclipsis est defectus quidam necessariae dictionis, quam desiderat praecisa sententia, ut «haec secum»: deest enim «loquebatur»*. Για τον Κοϊντιλιανό φαίνεται να αποτελεί ένα ελάττωμα της σύνταξης², εκτός από την περίπτωση που χρησιμοποιείται σαν σχήμα λόγου. Την ίδια άποψη φαίνεται να έχει και ο Δονάτος ο οποίος, ενώ στην *Ars Grammatica*, όπως είπαμε, κατατάσσει το φαινόμενο στα λάθη, στο υπόμνημά του στις κωμωδίες του Τερέντιου φαίνεται να χρησιμοποιεί τον όρο ή για να εξηγήσει στους μαθητές του μια δυσκολία στη σύνταξη ή για να επισημάνει ένα προσόν του ύφους³, ιδιαίτερα αν η έλλειψη εκφράζει κάποιο συναίσθημα.

Γιά να γίνει καλύτερα αντιληπτή η σημασία του όρου «έλλειψις» θα παραθέσουμε τον ακριβέστερο, κατά την κρίση μας, ορισμό του που βρίσκουμε στις επιτομές των *Rhetores Graeci*, οι οποίοι λίγο-πολύ συμφωνούν με τον Κοϊντιλιανό και τον Δονάτο· δηλαδή με τον όρο αυτό εννοούν άλλοι ένα στοιχείο ύφους και άλλοι ένα λάθος σύνταξης⁴: Γρηγορίου του Κορινθίου *Περὶ Τρόπων* (Walz, IV, σελ. 772): «Έλλειψις ἐστὶ φράσις οὐ κατὰ τὸ πλήρες ἐκφερομένη, ἀλλὰ μιᾶ λέξει ἢ πλείοσιν ἐλλείπουσα, οἶον, κόπτων ἀμφοτέρησιν· ἐλλείπει γὰρ ταῖς χερσίν· ὁμοίως· ἐν καθαρῷ ὄθι δὴ νεκύων διεφαίνετο χῶρος. / Ἄλλ' εἰ μὲν δώσουσι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί, / ἄρσαντες κατὰ θυμὸν ὅπως ἀντάξιον ἔσται. Ἐλλείπει γὰρ τὸ καλῶς ἂν ἔχοι· ἀπεκρέματο γὰρ ἢ διάνοια· ἐνιοὶ δὲ τὸν τρόπον τοῦτον προσυπακουόμενον καλοῦσιν.

1. Donati *Ars Grammatica* III,2-4 σσ. 394-395, εκδ. Grammatici Latini, vol. IV, H. Keil, Leipzig, 1864 (Darmstadt 1961).

2. Quint. Inst. Or. VIII, 3,50: *Vitari debet έλλειψις, cum sermoni deest aliquid, quo minus plenus sit, quamquam id obscurae potius quam inornatae orationis est vitium. sed hoc quoque, cum a prudentibus fit, schema dici solet, ...* πρβλ. και Quint. I,V, 38-40. Ο J. Cousin ό.π. πραγματεύεται διεξοδικά το πρόβλημα των πηγών του Κοϊντιλιανού και παρακολουθεῖ το νήμα της εξέλιξης των Ελληνικών όρων που βρίσκουμε στα έργα του από την πρώτη τους εμφάνιση. Για τον όρο βλέπε επίσης P. Fontanier: *Les figures du discours*, Paris 1977, σσ. 305, 306, 307, 308, 483 και H. Lausberg, *Handbuch der Literarischen Rhetorik*, München 1960, § 690, σελ. 346.

3. L. Holtz σελ. 166-7. Ο L. Holtz έχει μελετήσει λεπτομερέστατα το πρόβλημα των πηγών του Δονάτου.

4. Βλ. J. Cousin ό.π. Β' τόμος, σελ. 72.

Ο όρος «παράλειψις» που βρίσκουμε επίσης στο υπόμνημα δεν έχει σχέση με τα φαινόμενα που μελετάμε εδώ¹.

Ο όρος «ἀποσιώπησις» σημαίνει παύση ή διακοπή του λόγου για λόγους έμφασης· κυρίως για να εκφράσει κάποιο συναίσθημα. Ο Κοϊντιλιανός² δίνει τον ακόλουθο ορισμό: 'Αποσιώπησις, quam idem Cicero reticentiam, Celsus obticentiam, nonnulli interruptionem appellant, et ipsa ostendit aliquid adfectus vel irae, ut quos ego - sed motos praestat componere fluctus, vel sollicitudinis et quasi religionis: «an huius ille legis, quam Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrum omnium - non audeo totum dicere»: cui simile est in prohoemio pro Ctesiphonte Demosthenis. Ο όρος είναι γνωστός και στον Κικέρωνα ο οποίος του δίνει την ονομασία reticentia³. Σχετικά με τον παραπάνω ορισμό ο J. Cousin⁴ έχει επισημάνει ότι, σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε αποσιώπηση την απουσία μιας μόνης λέξης που μπορεί να συμπληρωθεί εύκολα. Για να γίνει καλύτερα αντιληπτός ο όρος παραθέτουμε τον ακριβέστερο, κατά την κρίση μας, ορισμό από τους *Rhetores*

1. Ο όρος «παράλειψις» κινείται σε διαφορετικό επίπεδο· είναι ένα ρητορικό σχήμα «διανοίας» για δημιουργία εντυπώσεων: ενώ ο ομιλητής δηλώνει ότι προτίθεται να παραλείψει κάτι (να σιωπήσει πάνω σε κάποιο ζήτημα), στην πραγματικότητα εκθέτει τα πάντα. Ορισμό του σχήματος δεν βρίσκουμε ούτε στον Κοϊντιλιανό, ούτε στην *Ars Grammatica* του Δονάτου· βρίσκουμε όμως τον όρο τρεις φορές στο υπόμνημα (Hec. 420,1-Hec. 473-Phor. 168,1). Ορισμό σαφή βρίσκουμε στους *Rhetores Graeci* π.χ. Ἐλεξάνδρου *Περὶ Σχημάτων* (Walz, IV, σελ. 452): Παράλειψις δέ ἐστίν, ὅταν δοκοῦντές τι παραλιπεῖν μηδὲν ἤττον λέγωμεν αὐτό, ὡς Δημοσθένης, ἀλλὰ τί ἐχρήν με ποιεῖν, ἤδη γάρ σέ ἐρωτῶ, πάντα ταῦτα ἀφείς, Ἀμφίπολιν, Πύδναν, Ποτίδαιαν, οὐδενὸς τούτων μέμνημαι, Σέρριον δὲ καὶ Δορίσκον καὶ τὴν Πεπκρήθου πόρθησιν οὐδ' εἰ γέγονεν οἶδα. Ο όρος «παρασιώπησις» που χρησιμοποιεί ο Κοϊντιλιανός (IX, III, 99) είναι κάτι τελείως διαφορετικό και φαίνεται να πλησιάζει τον όρο «ἀποσιώπησις». Η σημασία του όρου «παράλειψις» φαίνεται να ανταποκρίνεται ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο τον χρησιμοποιεί ο Δονάτος στις τρεις περιπτώσεις που αναφέραμε παραπάνω: δηλαδή ενώ ο ομιλητής (στον Τερέντιο) δηλώνει καθαρά αυτό που θέλει, εκφράζει την πρόθεσή του να το παραλείψει. Αυτό γίνεται σε δύο περιπτώσεις με μια τελική πρόταση: Hec. 420: nam alias ut mittam miserias, και Phor. 168: ut ne addam quod ... Στην τρίτη περίπτωση χρησιμοποιεί μια δυνητική έκφραση: Hec. 473: vere possum... (ενν. memorare).

2. Quint. Inst. Or. IX, 2,54. Για τις πηγές του Κοϊντιλιανού και την εξέλιξη του συγκεκριμένου σχήματος από την εμφάνισή του μέχρι τον Κοϊντιλιανό βλ. J. Cousin ό.π. σσ. 467 και 802 (επίσης αναφέρεται στο σχήμα στις σσ. 466 και 492).

3. Cic. De Orat. III, LIII, 205.

4. J. Cousin τομ. 2ος σελ. 53. Για τον όρο βλέπε επίσης J. Chr. Ernesti, *Lexicon technologiae graecorum rhetoricae*, Hildesheim 1962 (=1795), σελ. 38· επίσης P. Fontanier ό.π. σσ. 135-136, 265, 342-4, 372-4 και H. Lausberg, ό.π., § 887, σελ. 438.

Graeci οι οποίοι, όπως έχει τονίσει ο J. Cousin¹, συμφωνούν με τον ορισμό του Κοϊντιλιανού. Ἀλεξάνδρου *Περὶ Σχημάτων* (Walz, τομ. IV, σελ. 450): Ἀποσιώπησις ἐστὶ λόγος ἐπιτείνων τὸ παρασιωπώμενον, ἢ παραλείπων τὸ γνωσκόμενον, ἢ σιωπῶν τὸ αἰσχροῦν. ἐπιτείνει μὲν οὖν τὸ παρασιωπώμενον, ὡς Δημοσθένης ᾧ μῆτηρ μὲν ὑπῆρχε πολίτις, πατήρ δὲ οὐκ ἔρῳ πόθεν. οὐδὲν γὰρ πλεῖον τῶν ἀναγκαίων αὐτὸν ἐξετάσασθαι. Παραλείπει δὲ τὸ γνωσκόμενον οὕτως, καὶ πάλιν, τσαῦτα, ᾧ Ἀθηναῖοι, ὅσα ὀκνήσαιμ' ἂν εἰπεῖν· παντὶ γὰρ δῆλον, ὅτι τὸ πρῶτον μὲν ἀηδὲς τι παραλείπει, εἶτα εἰδικώτερον ἔτι ἀτιμίαν εἰπεῖν βούλεται ἢ τι τοιοῦτον. σιωπᾶ δὲ τὸ αἰσχροῦν Εὐριπίδης, ἢ πόσιν ἀπειρῶ περιβάλλουσ' ὑφάσματι | ἔκτεινεν, ᾧ δ' ἕκατι παρθένον λέγειν | οὐ καλόν.

Ορισμὸς τῆς ἀποσιώπησης δὲν βρίσκουμε στὴν *Ars Grammatica* τοῦ Δονάτου, ὁ ὅρος ὅμως βρίσκεται στὸ ὑπόμνημά του στὸν Τερέντιο². Μάλιστα στὸ σχόλιό του στὴν *Andria* στ. 790 διακρίνει τρία εἶδη ἀποσιώπησης: *Andr.* 790: ...fiunt autem ἀποσιωπήσεις, id est reticentiae modis tribus: aut enim tacet per se ipsum et ad aliud transit et est prima, aut tacet nec ultra aliquid dicet et est secunda, aut alterius intervenitu personae silet et est tertia. Ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀλλοῦ. Σημειώνει ἐπίσης τὴν περίπτωση ἀποσιώπησης *quarta* στα σχόλιά του *Andr.* 767,1 καὶ *Phor.* 122,1, χωρὶς νὰ δίνει σχετικὴ ἐξήγησή³.

Ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς που δόθηκαν διαπιστώνουμε ὅτι: οἱ ὅροι «ἔλλειψις» καὶ «ἀποσιώπησις» ἀναφέρονται σὲ συγγενὴ μὲν, ἀλλὰ διαφορετικὰ φαινόμενα. Βασικὲς τοὺς διαφορὲς εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο εἶναι «σχῆμα λέξεως», τὸ δεύτερο «σχῆμα διανοίας». Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ μίαν μόνη λέξη ἢ περισσότερες που συμπληρώνονται εὐκόλα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ἐνῶ στὸ δεύτερο παραλείπονται λέξεις ἢ φράση που δὲν ἐννοοῦνται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, εἶναι ὅμως γνωστά καὶ ὄχι ἀπόλυτα ἀπαραίτητα. Τὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, ἀπὸ αὐστηρὴ συντακτικὴ ἀποψη, ἐλάττωμα, τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα προσόν. Τὸ πρῶτο ἔχει σχέση με τὴ σύνταξη, τὸ δεύτερο με τὸ νόημα καὶ τὴ δημιουργία ἐντυπώσεων.

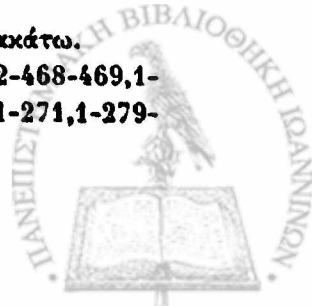
Α. Ὁ ὅρος «ἔλλειψις» χρησιμοποιεῖται στὸ ὑπόμνημα τοῦ Δονάτου στὸν Τερέντιο 66 φορές⁴. Τὶς περιπτώσεις αὐτές θὰ μπορούσαμε νὰ τις κατατάξουμε στὶς ἐξῆς κατηγορίες:

1. J. Cousin. ὁ.π. τομ. 2ος, σελ. 53.

2. Ὁ L. Holtz ὁ.π. σελ. 199 ἀναφέρεται στὸν ὅρο καὶ τὴ διάκρισή του σὲ τέσσερα εἶδη.

3. Τὴ σημασία τοῦ *quarta* θὰ προσπαθήσουμε νὰ διερευνήσουμε παρακάτω.

4. *Andr.* 57,1-120,2-129,1 - 149,2 - 191-232-285,1-300,1-300,4-361,2-468-469,1-496,3-609,3-635,3-817,2-869,1-872,5-886,2 - *Eun.* 44-133,1-171,4-202,1-271,1-279-

1. Ελλειπτικές ερωτήσεις

Πρόκειται για ευθείες ερωτήσεις όπου ο Δονάτος μερικές φορές συμπληρώνει το ρήμα που λείπει. Συγκεκριμένα: *Andr.* 468: Στην ερώτηση *quid hoc?* συμπληρώνει «rei est». *Andr.* 496,3: Στην ερώτηση *num veritus?* συμπληρώνει «es» και σημειώνει ότι με την έλλειψη εκφράζεται θυμός (apta έλλειψις irascenti). Ο R. Monti¹ συμπληρώνει «es me fallere». *Andr.* 635,3: Στην ερώτηση *quor meam tibi?* ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο S. Ashmore² προσθέτει «tradam». *Eun.* 171,4: Στην ερώτηση *quid istic, Phaedria?* ο Δονάτος συμπληρώνει «remoramur» ενώ ο Α. Τρομάρας³ «dicam» ή «dicendum est». *Eun.* 849,3: Στην ερώτηση *quid mea autem?* ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο S. Ashmore συμπληρώνει «refert».

Όλες οι προηγούμενες περιπτώσεις ανταποκρίνονται ακριβώς στον ορισμό της έλλειψης, όπως τον είδαμε παραπάνω· πάντα παραλείπεται μία ή περισσότερες λέξεις που εννοούνται εύκολα. Πέρα από αυτό όμως η σύγχρονη έρευνα θεωρεί τις ελλειπτικές ερωτήσεις που συνήθως εκφράζουν κάποιο συναίσθημα ως στοιχεία της ομιλούμενης⁴.

2. Ελλειπτικές φράσεις που οφείλονται σε διακοπή από τον συνομιλητή:

Συγκεκριμένα: *Andr.* 149,2: *non tu ibi gnatum...* Η φράση του Σωσία διακόπτεται από τον Σίμωνα. Ο Δονάτος συμπληρώνει «invasisti» ή «obiurgasti» ή «adortus es» (όμοια S. Ashmore). *Andr.* 300,4:

396,2-477-479,3-499,2-789,3-849,3-889,1-1050,2-1056,3 - *Hec.* 165,3-270,4-278,2-875,1. - *Ad.* 70,3-158,2-165,1-264,1-265,5-270,1-277,5-299,3-330,3-382,1-539,2-582,1-787,3-943-981,4-986,1. - *Phor.* 38,1-52,2-78,1-142,3-144,4-194,1-255,1-351,4-440B-478,1-508-964,2.

Στα σχόλια αυτά 44 φορές απαντά ακριβώς ως «έλλειψις»· σε 7 περιπτώσεις βρίσκουμε την έκφραση «per έλλειψιν» (*Andr.* 232-817,2 - *Eun.* 202,1- *Ad.* 382,1-943-*Phor.* 142,3-478,1)· σε μία την έκφραση «secundum έλλειψιν» (*Hec.* 278,2)· σε δύο την έκφραση «cum έλλείψει» (*Ad.* 981,4-*Phor.* 78,1)· σε μία τον πληθυντικό «έλλείψεις» (*Ad.* 787,3)· σε 11 περιπτώσεις βρίσκουμε το επίρρημα «έλλειπτικώς» (*Andr.* 361,2-468. *Eun.* 44-279-849,3. *Hec.* 270,4-875,1. *Ad.* 70,3-330,3. *Phor.* 194,1-964,2). Τέλος σε τρεις περιπτώσεις βρίσκουμε τους δύο όρους μαζί στους συνδυασμούς: «έλλειψις per άποσιώπησιν» (*Andr.* 469,1-886,2) και «έλλειψις vel άποσιώπησις» (*Phor.* 255,1).

1. R. Monti: *Terence, Andria*, Bryn Mawr College, 1986.

2. S.G. Ashmore: *The comedies of Terence*, New York, 1965.

3. Α.Μ. Τρομάρας: *P. Terentius Afer, Eunuchus*, Θεσσαλονίκη 1991.

4. J.B. Hofmann: *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg, 1951. σσ. 41-46 και 65-69. J.B. Hofmann - A. Szantyr: *Lateinische Syntax und Stilistic*, München 1965. σσ. 339, 447, 460, 461, 464. L.R. Palmer: *The Latin Language*, London, 1964. σ. 78. W.M. Lindsay: *Syntax of Plautus*, Oxford, 1907 (reprinted 1936) σ. 109.

ne ad morbum hoc etiam...: Τη φράση του Παμφίλου διακόπτει η Μύσις. Ο Δονάτος συμπληρώνει «*accedat*» (όμοια R. Monti). *Eun.* 889,1: *tamen si pater...*: Τη φράση της Θαΐδας διακόπτει ο Χαιρέας. *Hec.* 875,1: *ego hunc ab Orco mortuom quo pacto ...*: Τη φράση του Παρμένοντα διακόπτει ο Πάμφιλος. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις δεν συμπληρώνουν τίποτε ούτε ο Δονάτος ούτε οι σύγχρονοι υπομνηματιστές. Στην ίδια κατηγορία μπορούμε να κατατάξουμε και μια περίπτωση όπου ο ίδιος ο ομιλητής διακόπτει το λόγο του, συγκεκριμένα στους στίχους *Ad.* 787-8: *Parata a nobis sunt, ita ut dixi, Sostrata: | ubi vis... quisnam a me repulit tam graviter fores?* Ο Μικίων ενώ μιλάει στη Σωστράτη ακούγοντας την πόρτα να κτυπάει ρωτάει ποιός είναι. Ο Δονάτος σημειώνει «έλλειψεις» και στις προηγούμενες φράσεις, χωρίς όμως να φαίνεται ότι υπάρχει κάποια ουσιώδης παράλειψη απαραίτητη να συμπληρωθεί, εκτός ίσως από ένα «*omnia*» στο «*parata sunt*» που συμπληρώνει ο R. Martin¹.

Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέραμε παραπάνω πιστεύουμε ότι θα ταίριαζε καλύτερα ο όρος «άποσιώπησις» παρά «έλλειψις» δεδομένου ότι πρόκειται για διακοπή λόγου. Ενισχυτικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι δύο περιπτώσεις (*Andr.* 149 και *Eun.* 889) σε άλλο σχόλιό του ο Δονάτος τις χαρακτηρίζει ως «άποσιωπήσεις» (βλ. παρακάτω). Πέρα από αυτό τόσο η διακοπή του λόγου από τον συνομιλητή όσο και το να διακόπτει ο ίδιος ο ομιλών το λόγο του αποτελούν στοιχεία της ομιλούμενης, όπως έχουν επισημάνει πολλοί σύγχρονοι μελετητές².

3. *Παράλειψη μιας ή περισσοτέρων λέξεων* (που εννοούνται εύκολα από τα προηγούμενα ή τα συμφραζόμενα):

Andr. 120,2: *adeo modesto, adeo venusto ut nil supra*: Υπάρχουν δύο σημεία στα οποία μπορεί να αναφέρεται το σχόλιο: πρώτον, στις αφαιρετικές «*voltu... adeo modesto, adeo venusto*» (αφ. ιδιότητας) που αναφέρονται στη λέξη «*adulescentulam*» προηγούμενης φράσης· στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να εννοηθεί από τα προηγούμενα «*aspicio adulescentulam*». Δεύτερον, στη συμπερασματική πρόταση «*ut nil supra*» όπου λείπει το ρήμα. Ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο S. Ashmore «*esse possit*». *Andr.* 129,1: *in ignem inposita est*: Ο Δονάτος συμπληρώνει το υποκείμενο που λείπει «*quaes*». *Andr.* 191: *hoc quid sit?* Πλαγία ερώτηση όπου παραλείπεται το ρήμα εξάρτησης. Οι Δονάτος και R. Monti εννοούν «*quaeris*», ενώ ο S. Ashmore «*rogas*». *Andr.* 232: *quia compotrix eius est*: Η αιτιολογική αυτή πρόταση τυπικά εξαρτάται από τη φράση «*inopportunita-*

1. R. Martin: *Terence, Adelphos*, Cambridge, 1976.

2. Βλ. Hofmann ό.π. σσ. 51-57. Palmer ό.π. σ. 91.

tem spectate aniculae», ουσιαστικά όμως θα έπρεπε να εξαρτηθεί από τη φράση «ideo illam vult arcessi» που εννοεί ο Δονάτος ή τη φράση «Lesbiam adduci jubet» που εννοεί ο S. Ashmore από τα προηγούμενα. *Andr. 285,1: accessi: vos semotae: nos soli:* Στη δεύτερη και τρίτη φράση παραλείπονται τα ρήματα. Ο Δονάτος συμπληρώνει «estis» και «remansimus» αντίστοιχα, ενώ ο R. Monti «estis» και «eramus». Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι εδώ η σύνταξη είναι παρατακτική και, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Δονάτος, σε ασύνδετο σχήμα. *Andr. 300,1: verbum unum cave de nuptiis:* Μετά το «cave» θα χρειαζόταν μια υποτακτική για να εκφράσει απαγόρευση¹. Οι Δονάτος και R. Monti συμπληρώνουν «dicas», ενώ ο S. Ashmore «dicas» ή «faxis». *Andr. 361,2: ego me continuo:* Παραλείπεται το ρήμα. Οι Δονάτος και R. Monti συμπληρώνουν «duco», ενώ ο S. Ashmore «confero». *Andr. 817,2: antiquom obtines:* Το επίθετο «antiquom» αποτελεί το αντικείμενο του ρήματος «obtines». Ο Δονάτος συμπληρώνει «morem et ingenium». Όμως το «antiquom» θα μπορούσε να σταθεί και χωρίς καμιά συμπλήρωση σαν ουσιαστικοποιημένο επίθετο (πρβλ. το N.E. το παλιό, το αρχαίο). *Eun. 133,1: et fidibus scire:* Ο Δονάτος το θεωρεί «vetusta έλλειψις». Ο S. Ashmore συμπληρώνει «canere»² (πρβλ. Cic. De Sen. 8,26: discebant enim fidibus antiqui). *Eun. 202,1: et quidquid huius feci:* Ο Δονάτος συμπληρώνει τη λέξη «rei» στο «huius» (όμοια ο S. Ashmore). Ίσως όμως η συμπλήρωση να μην είναι απαραίτητη καθώς η έκφραση «quidquid huius» είναι πολύ συνηθισμένη³. *Eun. 271,1: summum suom:* Παραλείπεται το ουσιαστικό. Ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο Λ. Τρομάρας προσθέτει «amicum» στηριζόμενος σε ανάλογες περιπτώσεις από τον Τερέντιο και τον Πλαύτο. Ίσως όμως η χρήση της κτητικής αντωνυμίας *suus-a-um* χωρίς σχετικό ουσιαστικό, με τη σημασία: οικείος, δικός του, να αποτελεί έκφραση της ομιλούμενης (πρβλ. το N.E. ο δικός σου). *Eun. 279: sic soleo amicos:* Το ρήμα «soleo» δέχεται σαν συμπλήρωμα απαρέμφατο⁴. Ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο S. Ashmore συμπληρώνει «beare» από τα προηγούμενα. *Eun. 477: quae liberum scire aequomst:* Ο Δονάτος συμπληρώνει «his» (μια αφαιρ. της αναφοράς) όπου αναφέρεται η αναφορική πρόταση. *Eun. 789,3: omnia prius experiri quam armis sapientem decet:* Ο Δονάτος συμπληρώνει «agere» το οποίο αποτελεί τον δεύτερο όρο σύγκρισης που λείπει μετά το «quam».

1. R. Kühner - C. Stegmann: *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache*, Darmstadt, 1966, τομ. 2,1, σελ. 206.

2. Kühner - Stegmann, ό.π. τομ. 2,1, σελ. 298.

3. Βλ. Lindsay, ό.π. σελ. 45.

4. Βλ. Kühner - Stegmann, ό.π. τομ. 2,1, σσ. 668-669.

Eun. 1056,3: siquid conlubitum, novi te: Πρώτον λείπει το ρήμα της υποθετικής πρότασης το οποίο εννοείται εύκολα εφόσον είναι το συνδετικό «est». Μετά παραλείπεται η απόδοση· Ο Δονάτος συμπληρώνει «si quid conlubitum est, efficis»¹. Ίσως όμως θα μπορούσε να συμπληρωθεί «efficere» ή «perficere» ή «facere» στο «novi te». *Hec. 278,2: haud pol mequidem:* Ο Δονάτος συμπληρώνει «scio esse» ή «novi ita esse». Οι T. Carney² και S. Ashmore εννοούν από την προηγούμενη πρόταση «esse iniquam merito dicas». *Ad. 158,2: ego istam invitis omnibus:* Λείπει το ρήμα· ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ οι R. Martin και S. Ashmore εννοούν από τα προηγούμενα «tangam». *Ad. 165,1: novi ego vostra haec:* Λείπει το αντικείμενο· ο Δονάτος συμπληρώνει «verba». *Ad. 264,1: nil pote supra:* Στα παλιά Λατινικά, κυρίως στην ομιλούμενη, βρισκουμε συχνά το «potis» ή το «pote» χωρίς το «est»³ το οποίο ακολουθείται, κατά κανόνα, από ένα απαρέμφατο. Οι Δονάτος και R. Martin συμπληρώνουν «esse» ή «dici». Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η παρατήρηση του Δονάτου αφορά μόνον την παράλειψη του απαρεμφάτου και όχι του «est». *Ad. 277,5: tu intro ad illam, Ctesipho:* Λείπει το ρήμα· ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο R. Martin εννοεί το «i» από τα προηγούμενα επισημαίνοντας ότι είναι η μοναδική περίπτωση παράλειψης ρήματος κίνησης κοντά στο «intro» στον Τερέντιο. *Ad. 330,3: nostrumne Aeschinum nostram vitam omnium:* Λείπει το ρήμα· ο Δονάτος συμπληρώνει ένα απαρέμφατο της αναφώνησης «hoc fecisse» (όμοια οι S. Ashmore και R. Martin). *Ad. 539,2: nusquam tu me:* Λείπει το ρήμα πράγμα που οφείλεται στη βιασύνη του ομιλητή, όπως σημειώνει ο Δονάτος χωρίς όμως να το συμπληρώνει· οι S. Ashmore και R. Martin εννοούν «vidisti» από τα προηγούμενα. *Ad. 582,1: ad sinistram hac recta platea:* Λείπει το ρήμα το οποίο συμπληρώνει ο Δονάτος από τα επόμενα «ito» (όμοια S. Ashmore). *Ad. 943: age prolixo, Micio:* Το «age» είναι ισοδύναμο με προτρεπτικό επίρρημα· το «prolixo» είναι επίσης επίρρημα με τη σημασία του «benigne», όπως σημειώνει ο Δονάτος και συμπληρώνει «noster esto»· ο S. Ashmore προσθέτει «fac» ή «promitte». *Ad. 981,4: istoc vilis:* Λείπει το ρήμα· ο Δονάτος συμπληρώνει «quicquam non dabo» από τα προηγούμενα (όμοια S. Ashmore). *Phor. 78,1: advorsus stimulum calces:* Η φράση είναι παροιμιακή· οι Δονάτος,

1. Στο σημείο αυτό ακολουθούμε τη γραφή του κειμένου της Οξφόρδης, όπως έχουμε κάνει για όλες τις παραπομπές στο κείμενο του Τερέντιου· ο Λ. Τρομάρας έχει υιοθετήσει τη γραφή «conlibuit» όπου δεν υφίσταται έλλειψη.

2. T.F. Carney, *P. Terenti Afri, Hecyra*. Proceedings of the African Classical Associations, Supplement number 2, 1963.

3. Βλ. Kühner - Stegmann, ό.π. τομ. 2,1, σσ. 13 και 695.

S. Ashmore και R. Martin¹ συμπληρώνουν το απαρέμφατο «iactare» το οποίο εννοείται εύκολα εφόσον η φράση απαντά πρώτα στον Αισχύλο² και μετά στους Ευριπίδη, Πίνδαρο και τις Πράξεις των Αποστόλων. *Phor. 142,3: posthac si quicquam*: Λείπει το ρήμα· ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ ο R. Martin συμπληρώνει «secerit». *Phor. 144,4: quid paedagogus ille qui citharistriam*: Δύο προτάσεις, μια ευθεία ερώτηση και μια αναφορική, όπου παραλείπονται τα ρήματα. Στην πρώτη ο R. Martin συμπληρώνει «agit», στη δεύτερη οι Δονάτος, R. Martin και S. Ashmore συμπληρώνουν «sectatur» ή «amat». *Phor. 351,4: pro deum immortalium*: Κανονικά η γενική εξαρτάται από ένα εννοούμενο «fidem» (Δονάτος και R. Martin), το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αντικείμενο ενός (εννοουμένου) ρήματος παράκλησης (clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, imploro) (βλ. S. Ashmore). Το *pro* είναι επιφώνημα και δεν επηρεάζει τη σύνταξη³. *Phor. 440B: siquid opus fuerit, heus, domo me*: Το σχόλιο του Δονάτου αφορά προφανώς το «domo me», όπου λείπει το ρήμα· ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ οι R. Martin και S. Ashmore προσθέτουν «arcesse». *Phor. 478,1: ego quod potui porro*: Λείπει το ρήμα, πράγμα το οποίο δείχνει τη μετριοφροσύνη του Γέτα, όπως επισημαίνει ο Δονάτος χωρίς να το συμπληρώνει· οι R. Martin και S. Ashmore προσθέτουν «feci». *Phor. 508: heia ne parum leno sies*: Έχουμε μια δευτερεύουσα πρόταση όπου παραλείπεται η κυρία πρόταση. Ο Δονάτος τη θεωρεί ενδοιαστική και συμπληρώνει «metuis». Ίσως όμως είναι πιο σωστή η παρατήρηση του S. Ashmore ο οποίος τη θεωρεί τελική και στη θέση της κυρίας εννοεί από τα προηγούμενα τη φράση του Δωρίωνα με αλλαγή μόνον του «mihi» σε «tibi» (ipsum istuc tibi in hoc est).

Όπως φάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, σε όλες τις περιπτώσεις που ανήκουν στην κατηγορία αυτή παραλείπονται μία ή περισσότερες λέξεις της πρότασης οι οποίες εννοούνται εύκολα από τα προηγούμενα ή τα συμφραζόμενα. Επομένως οι περιπτώσεις αυτές ανταποκρίνονται ακριβώς στον ορισμό για την έλλειψη που είδαμε παραπάνω. Πέρα από αυτό όμως οι περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές είναι ελλειπτικές φράσεις που υπαγορεύει η βιασύνη του ομιλητή ή η ψυχική του διάθεση· κάτω από αυτές τις συνθήκες αποτελούν στοιχεία της ομιλούμενης⁴.

1. R.H. Martin: *Terence, Phormio*, London, 1959 (reprinted 1964).

2. Αισχ. Αγ. 1624: πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε.

3. Βλ. J. Hofmann, ό.π. σελ. 28 και R. Martin, ό.π. στο στίχο 351 και επίσης το σχόλιο του S. Ashmore στην Andr. 237.

4. Βλ. Hofmann, ό.π. σσ. 46-48.

Σε μερικές όμως περιπτώσεις δεν είναι τόσο η συνήθεια της ομιλούμενης που υπαγορεύει μια παράλειψη, αλλά η έστω φαινομενική έλλειψη αποτελεί κανονική σύνταξη ακόμη και στο γραπτό λόγο. Τέτοιες περιπτώσεις είναι: η παράλειψη του υποκειμένου (Andr. 129,1)· η χρήση του «antiquom» ως ουσιαστικού (Andr. 817, 2)· η παράλειψη του «rei» (Eun. 202,1)· η παράλειψη του «amicum» (Eun. 271,1)· η παράλειψη του απαρεμφάτου «beare» (Eun. 279)· η παράλειψη της λέξης που αναφέρεται η πρόταση «quae liberum scire aequomst» (Eun. 477)· η παράλειψη του απαρεμφάτου «agere» (Eun. 789, 3)· η παράλειψη του ρήματος «tangam» (Ad. 158,2)· η παράλειψη του «verba» (Ad. 165,1)· η παράλειψη της προστακτικής «ito» (Ad. 582,1)· η παράλειψη του απαρεμφάτου «iactare» (Phor. 78,1). Οι περιπτώσεις αυτές φαίνεται να ανταποκρίνονται στο βασικό κανόνα του συντακτικού ότι μπορεί να παραλείπεται ό,τι εννοείται εύκολα. Εδώ θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τη σχολαστικότητα του γραμματικού και επίσης, πράγμα που έχει επισημάνει ο L. Holtz¹, την προσπάθεια του δασκάλου να διδάξει στους μαθητές του τα διάφορα προβλήματα της σύνταξης.

4. Παράλειψη προσβλητικής - υβριστικής λέξης:

Andr. 872,5: quid ais omniūm.....? Σκόπιμη παράλειψη (διακοπή του λόγου) γιατί προφανώς θα ακολουθούσε υβριστική λέξη. Ο Δονάτος δεν συμπληρώνει τίποτε, ενώ οι R. Monti και S. Ashmore συμπληρώνουν «nequissime». *Eun. 479,3: vel sobrius...:* Ο λόγος εδώ διακόπτεται για λόγους ευπρέπειας, όπως σημειώνει και ο Δονάτος. Ο Λ. Τρομάρας συμπληρώνει «predicabo», ίσως όμως να έχει παραλειφθεί κάποιο ακόμη πιο αισχρό υπονοούμενο.

Στις δύο αυτές περιπτώσεις ο λόγος διακόπτεται γιατί παραλείπεται προσβλητική ή υβριστική λέξη ή φράση· εδώ όμως, σύμφωνα με τον κανόνα που μας δίνει ο Δονάτος (Andr. 790), δεν φαίνεται να ταιριάζει ο όρος «έλλειψις», αλλά ο όρος «άποσιώπησις».

5. Επιφωνηματικές εκφράσεις που μοιάζουν με ελλειπτικές:

Andr. 609,3: seruo fortunās meas me comisisse futili! Ο Δονάτος σημειώνει εδώ έλλειψη προφανώς επειδή θεωρεί ότι λείπει το κύριο ρήμα. Στην πραγματικότητα όμως εδώ δεν έχουμε ελλειπτικό λόγο· πρόκειται για απαρέμφατο της αναφώνησης (βλ. επίσης R. Monti). *Andr. 869,1:*

1. Βλ. L. Holtz ό.π. σσ. 166-167.

pietaten gnati! Και πάλι ο Δονάτος σημειώνει παράλειψη του ρήματος το οποίο και συμπληρώνει «*nides*»: η συμπλήρωση όμως δεν χρειάζεται εφόσον η φράση είναι αιτιατική της αναφώνησης (βλ. R. Monti και S. Ashmore).

Φαίνεται καθαρά ότι και οι δύο αυτές περιπτώσεις δεν αποτελούν ελλείψεις· προφανώς εσφαλμένη εκτίμηση ή σχολαστικότητα έκαναν το γραμματικό μας να τις χαρακτηρίσει ως ελλείψεις.

6. Περιπτώσεις όπου ο χαρακτηρισμός «έλλειψις» είναι αμφίβολος:

Andr. 57,1: aut equos alere aut canes ad venandum aut ad philosophos: Ο Δονάτος θεωρεί τη φράση ελλειπτική και συμπληρώνει «*audiendos*» ή «*sectandos*», ίσως όμως να μη χρειάζεται εφόσον το «*ad philosophos*» είναι επεξήγηση στο «*ad aliquod studium*» (βλ. R. Monti και S. Ashmore)· η συμπλήρωση φαίνεται να βοηθά απλά το νόημα. *Eun. 44: cum silentio animum attendite:* Το σχόλιο του Δονάτου εδώ έχει διαφορετικό χρώμα: *nos έλλειπτικώς dicimus <advertite ut> attendite, veteres plene animum advertite.* Αναφέρεται σε μια ελλειπτική φράση που είναι προφανώς συνηθισμένη στα χρόνια του Δονάτου σε αντιπαράθεση με τη φράση του Τερέντιου που είναι ολοκληρωμένη¹. *Eun. 396,2: ut grata mihi sint quae facio omnia:* Εδώ ο Δονάτος αμφιταλαντεύεται ως προς τον χαρακτηρισμό ανάμεσα σε δύο σχήματα (έλλειψις vel σύλληψις). Προφανώς αναφέρεται στην απουσία του υποκειμένου στην πρώτη πρόταση επειδή θεωρεί ότι το *omnia* είναι σε αιτιατική πτώση και προσδιορίζει το *quae* (αντικείμενο του *facio*)· επομένως θα πρέπει να εννοηθεί ένα *haec omnia* (σε ονομαστική) στην πρώτη πρόταση. Έτσι όμως θα ταίριαζε καλύτερα ο όρος «έλλειψις», ενώ ο όρος «σύλληψις»² με

1. Στην ίδια φράση αναφέρεται ο Δονάτος και στο σχόλιό του στην *Andr. 8,7: «animadvertite» legitur et «attendite» unde manifestum est et «attendite» et «advertite» non esse plenum, nisi addideris «animum».*

2. Για να γίνει αντιληπτό το δίλημμα του Δονάτου παραθέτουμε τον ορισμό του όρου «σύλληψις» που ο ίδιος δίνει στην *Ars Grammatica III, 4,5* (Keil σελ. 397) *Syllepsis est dissimilium clausularum per unum verbum conglutinata conceptio, ut «hic illius arma, hic currus fuit». hoc schema ita late patet, ut fieri soleat non solum per partes orationis, sed et per accidentia partibus orationis. item syllepsis est, cum singularis dictio plurali verbo adiungitur, ut sunt nobis mitia poma, castaneae molles et pressi copia lactis.* Επίσης: Ἡρωδιανού *Περὶ Σχημάτων* (Walz, IV, σελ. 604) : Σύλληψις δὲ ὅταν τὸ τῶ ἑτέρῳ συμβεβηκὸς κάπλι θατέρου λαμβάνηται, οἷον, τῶ δὲ δύο σκάζοντε βάτην Ἄρεος θεράποντε, Τυδείδης τε μενεπτόλεμος καὶ δῖος Ὀδυσσεύς. Πιθανὸν γὰρ ἦν αὐτῶν τὸν ἕτερον, σκάζειν, τὸν κατὰ τοῦ ταρσοῦ τετρωμένον, καί, Βορέης καὶ Ζέφυρος, τῶ τε Θρήκηθεν ἄητον· μόνος γὰρ ὁ Βορέας ἀπὸ τῆς Θράκης ἐκπιεῖ.

μεγάλη δυσκολία θα μπορούσε να έχει εφαρμογή. Μολονότι η σύνταξη αυτή είναι σωστή, πιστεύουμε όμως ότι εδώ η φράση μπορεί να συνταχθεί πιο απλά· δηλαδή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το *omnia* είναι σε ονομαστική πτώση και αποτελεί το υποκείμενο της πρώτης πρότασης· έχει τοποθετηθεί στο τέλος της φράσης, και μάλιστα με παρεμβολή της αναφορικής πρότασης που το προσδιορίζει, για έμφαση, προφανώς σε υπερβαστό σχήμα. Επομένως κανένα από τα δύο σχήματα που αναφέρει ο Δονάτος δεν έχει εφαρμογή. *Eun. 499,2: ut sint domi parata*: Ο Δονάτος σημειώνει: «ἔλλειψις» *ethica, in qua plus vultu significatur quam verbis*. Στην πραγματικότητα ίσως να μην παραλείπεται τίποτε εκτός από ένα «*omnia*»· όπως όμως φαίνεται από την παρατήρηση του Δονάτου πολλά υποδεικνύονται, σχετικά με τις προετοιμασίες που αναφέρει, με την έκφραση του προσώπου. *Eun. 1050,2: Parmeno modo quae narravit*: Ο Δονάτος συμπληρώνει «*gaudia*», η συμπλήρωση όμως δεν φαίνεται απαραίτητη· απλά εξυπηρετεί το νόημα. *Hec. 165,3: incommoda atque iniurias viri omnes ferre*: Αν το σχόλιο του Δονάτου για ἔλλειψη αναφέρεται στο απαρέμφατο δεν είναι σωστό εφόσον πρόκειται για ιστορικό απαρέμφατο. Αν αναφέρεται στη λέξη «*incommoda*» και πάλι δεν είναι απόλυτα σωστό εφόσον είναι ουσιαστικοποιημένο επίθετο. *Hec. 270,4: ego sum animo leni natus*: Ο Δονάτος σημειώνει: *hoc est plenum, nam «animo leni», ut dicimus, ἔλλειπτικῶς profertur*. Δεν επισημαίνει ἔλλειψη, σχολιάζει δύο παρόμοιες συντάξεις: τη φράση «*animo leni natus*» που χρησιμοποιεί ο Τερέντιος, όπου το «*animo leni*» είναι αφαιρετική οργανική, και τη φράση «*animo leni*» που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εδώ και την οποία ακριβώς θεωρεί ἔλλειπτική. Ούτε όμως στην περίπτωση αυτή υπάρχει ἔλλειψη, εφόσον το «*animo leni*» μπορεί να θεωρηθεί αφαιρετική της ιδιότητας. *Ad. 70,3: tantisper cavet*: Ο Δονάτος συμπληρώνει «*peccare*» το οποίο δεν είναι απαραίτητο, αν και εξυπηρετεί το νόημα. *Ad. 265,5: occidi: nil video*: Ο Δονάτος συμπληρώνει «*proferri*» που εννοείται εύκολα. Ίσως όμως η συμπλήρωση να μην είναι απαραίτητη, αν και βοηθά το νόημα. *Ad. 270,1: ne id assentandi*: Ο Δονάτος συμπληρώνει στο «*assentandi*» την πρόθεση «*causa*» προκειμένου να σχηματιστεί ένας εμπρόθετος προσδιορισμός του σκοπού¹. Όμως η γενική του γερουνδίου συχνά χρησιμοποιείται για να εκφράσει σκοπό², (βλ. επίσης S. Ashmore και R. Martin). *Ad. 299,3: nunc illud est quom*: Ο Δονάτος συμπληρώνει «*periculum*» ή «*tempus*». Ίσως όμως να μην είναι απαραίτητο, αν και βοηθά το νόημα. *Ad. 382,1:*

1. Βλ. Kühner - Stegmann, ὄ.π. τομ. 2,1, σελ. 737.

2. Βλ. Kühner - Stegmann, ὄ.π. τομ. 2,1, σελ. 740.

utrum studione: Ο Δονάτος θεωρεί ότι στο «*utrum*» έχει παραλειφθεί το ρήμα. Προβληματίζεται όμως αν είναι «έλλειψις» ή «παρέλκον». Όπως όμως έχουμε τονίσει και στη σχετική εργασία μας για το «παρέλκον»¹ πρόκειται για κανονική σύνταξη όπου το «*utrum*» στην αρχή της περιόδου χωρίς ρήμα προαναγγέλλει τη διπλή ερώτηση που ακολουθεί². *Ad. 986,1: ut id ostenderem*: Ο Δονάτος εδώ εξετάζει δύο δυνατότητες: ή να πλεονάζει το «*id*» ή να είναι ελλειπτικό αντί του «*propter id*» το «*id*» όμως αποτελεί το αντικείμενο του «*ostenderem*» το οποίο επεξηγείται από την πρόταση που ακολουθεί «*quod ... putant*». Το «*propter quod*» που δίνει ο Δονάτος ίσως αποτελεί μια διαφορετική (εναλλακτική) σύνταξη. *Phor. 38,1: id ut conficerem*: Ο Δονάτος σημειώνει εδώ: έλλειψις *prima*³. Προφανώς αναφέρεται στην παράλειψη του κυρίου ρήματος. Ο S. Ashmore εννοεί ένα «*oravit*». Εδώ όμως θα συμφωνήσουμε με τον R. Martin ο οποίος θεωρεί την υποτακτική «*conficerem*» προτρεπτική υποτακτική που αναφέρεται στο παρελθόν. *Phor. 52,2: at ego obviam conabar tibi, Dave*: Ο Δονάτος συμπληρώνει «*ire*», όπως όμως επισημαίνουν οι S. Ashmore και R. Martin, το «*conabar*» χρησιμοποιείται απόλυτα και το επίρρημα «*obviam*» το προσδιορίζει. Θα μπορούσε βέβαια να εννοηθεί εδώ το «*ire*» ή άλλο σχετικό απαρέμφατο, αλλά το «*conari*» δεν βρίσκεται αλλού στον Τερέντιο με απαρέμφατο (βλ. R. Martin). *Phor. 194,1: domum ire pergam*: Ο Δονάτος σημειώνει: hoc nos έλλειπτικώς «*domum pergam*» αναφέρεται σε μια ελλειπτική σύνταξη την οποία ίσως θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο Τερέντιος. Άλλωστε απαντά σύνταξη του ρήματος *pergo* με την αιτιατική *domum* χωρίς την παρεμβολή του *ire*, π.χ. *Liv. 7, 5, 3: in urbem atque a porta domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit*. *Phor. 964,2: ad me adfectant viam*: Η περίπτωση είναι όμοια με την προηγούμενη· ο Δονάτος σημειώνει: plenum quod nos έλλειπτικώς· προφανώς έχει υπόψη του κάποια σύγχρονη ελλειπτική σύνταξη που θα μπορούσε να είναι στη θέση της σύνταξης του Τερέντιου χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία.

Στις περιπτώσεις της τελευταίας κατηγορίας ο όρος «έλλειψις» φαίνεται να μην ταιριάζει ακριβώς. Στις περισσότερες περιπτώσεις που θεωρεί κάποιες φράσεις ελλειπτικές προτείνει κάποια συμπλήρωση η οποία

1. Βλ. Μ. Παπαδημητρίου ό.π. σσ. 434-435.

2. Βλ. επίσης Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 573.

3. Ο όρος «*prima*» δεν χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει έλλειψη σε κανένα άλλο σημείο του υπομνήματος, ούτε ορίζεται πουθενά. Όπως είδαμε οι όροι «*prima*», «*secunda*», «*tertia*» αφορούν κατηγορίες αποσιώπησης.

βέβαια κάνει σαφέστερο το νόημα, δεν είναι όμως αναγκαία. Όλες αυτές οι φράσεις μπορούν να σταθούν ως έχουν ακόμη και στο γραπτό λόγο. Συγκεκριμένα αναφερόμαστε στα εξής σχόλια: *Andr.* 57,1 - *Eun.* 499,2-1050,2 - *Ad.* 70,3 - 265,5 - 299,3. Εδώ θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τη σχολαστικότητα του γραμματικού και την προσπάθεια του διδασκάλου. Σε δύο περιπτώσεις ταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο σχήματα: όπως στο *Eun.* 396,2, όπου ταλαντεύεται ανάμεσα στα σχήματα «έλλειψις» και «σύλληψις», και στο *Ad.* 382,1, όπου ταλαντεύεται ανάμεσα στα σχήματα «έλλειψις» και «παρέλκον», χωρίς όμως να ταιριάζει κανένα από τα δύο στην περίπτωση. Σε μία περίπτωση φαίνεται λανθασμένα να θεωρεί έλλειψη μια κανονική σύνταξη (ιστορικό απαρέμφοτο) (*Hec.* 165,3). Σε μερικές περιπτώσεις φαίνεται ότι ταιριάζουν δύο παρόμοιες συντάξεις, όπου ο Δονάτος λαμβάνει υπόψη του μόνο τη μία και από αυτή την άποψη χαρακτηρίζει τη σύνταξη που έχει ο Τερέντιος ως έλλειψη, όπως: *Hec.* 270,4-*Ad.* 270,1 - 986,1 - *Phor.* 38,1 - 52,2. Σε όλα αυτά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την εσφαλμένη εκτίμηση εκ μέρους του γραμματικού. Τέλος σε τρεις περιπτώσεις ξεκινώντας από τη σύνταξη του Τερέντιου αναφέρεται σε ελλειπτική σύνταξη της εποχής του, όπως: *Eun.* 44-*Phor.* 194,1-964,2.

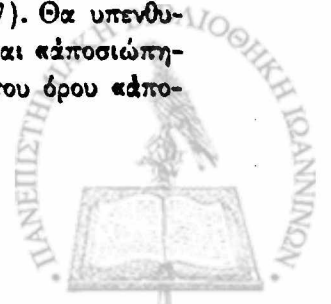
B. Ο όρος «ἀποσιώπησις» απαντά στο υπόμνημα του Δονάτου στον Τερέντιο 37 φορές¹ και χρησιμοποιείται σχεδόν πάντα στην ονομαστική του ενικού². Τις περιπτώσεις που ο Δονάτος χαρακτηρίζει ως αποσιωπήσεις μπορούμε να τις κατατάξουμε στις εξής κατηγορίες:

1. Διακοπή του λόγου (από τον ίδιο τον ομιλούντα ή το συνομιλητή του):

Όπως φαίνεται καθαρά στο σχόλιο του Δονάτου στην *Andr.* 790, ο υπομνηματιστής μας χρησιμοποιεί τον όρο «ἀποσιώπησις *secunda*» για να δηλώσει σταμάτημα του λόγου από το ίδιο το πρόσωπο που μιλάει, και τον όρο «ἀποσιώπησις *tertia*» για να δηλώσει διακοπή του λόγου από το

1. *Andr.* 149,1-154-165-381,6-469,1-469,4-767,1-790-872,2-872,3-886,2 - *Eun.* 65,2-184-350,2-405,4-626,2-797,2-889,2-927,1-990,1- *Hec.* 744,5-745,2-*Phor.* 57,3-110,2-111,3-121,2-122,1-232,1-255,1-491,2-496,2-618-900-*Ad.* 135,1-153,1-227-275,2.

2. Σε μία περίπτωση βρίσκουμε τον πληθυντικό «ἀποσιωπήσεις» (*Eun.* 65,2) και σε μία άλλη την έκφραση «*per* ἀποσιώπησιν» (*Andr.* 154). Υπάρχει όμως και μία περίπτωση που βρίσκουμε τον όρο στα Λατινικά «*per* *aposiopesim*» (*Ad.* 227). Θα υπενθυμίσουμε επίσης ότι υπάρχουν τρεις περιπτώσεις όπου οι όροι «έλλειψις» και «ἀποσιωπήσεις» συνδυάζονται (βλ. παραπ.) τις οποίες θα συζητήσουμε στα πλαίσια του όρου «ἀποσιωπήσεις».

συνομιλητή. Συγκεκριμένα ο όρος «άποσιώπησις secunda» απαντά στα εξής σχόλια: *Eun.* 184: *profecto non plus biduom aut ...* και επίσης *Eun.* 889,2: *tamen si pater...?* όπου η Θαίς με δισταγμό αφήνει μετέωρη τη φράση της. *Eun.* 797,2: *tibi illam reddat aut tu eam tangas, omnium...?* όπου ο Χρέμης δεν ολοκληρώνει τη φράση του για να μην ακουστεί υβριστική λέξη. Πιθανώς συνοδεύεται από κάποια κατάλληλη χειρονομία (βλ. Λ. Τρομάρα). *Phor.* 496,2: *tu parens, tu amicus, <tu>...:* όπου ο Φαιδρίας δεν ολοκληρώνει τη φράση του, και *Phor.* 900 (899): *uisam ut quod ...:* όπου ο Φορμίων δεν ολοκληρώνει τη φράση του· ο R. Martin υποδεικνύει ότι από τους στίχους 906-7 μπορούμε να υποθέσουμε τί επρόκειτο να πει.

Υπάρχουν όμως και άλλες περιπτώσεις όπου το πρόσωπο που μιλάει διακόπτει μόνο του το λόγο του αλλά ο Δονάτος χρησιμοποιεί απλά τον όρο «άποσιώπησις», όπως: *Andr.* 165:† *sed quid opus est verbis* †: το σχόλιο φαίνεται να αναφέρεται στον προηγούμενο στίχο (*Andr.* 164: *quem quidem ego si sensero ...*) όπου ο Σίμων διακόπτει μόνος του το λόγο του για να μη διατυπώσει κάποια απειλή. *Eun.* 405,4: *quasi...nostin?* όπου το Θράσων από έλλειψη ευγλωττίας δεν ξέρει να ολοκληρώσει τη φράση του. *Eun.* 990,1: *si uino...:* όπου ο γέρος της κωμωδίας σταματά τη φράση του για να μη διατυπώσει κάποια απειλή. *Ad.* 135,1: *iam si verbum unum posthac...:* όπου ο Δημέας σταματά τη φράση του για να μη διατυπώσει κάποια απειλή. Ο R. Martin σημειώνει ότι η αποσιώπηση είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη όταν η φράση αρχίζει με υποθετική πρόταση· ο Δονάτος συμπληρώνει «*tibi fecero*».

Ο όρος «άποσιώπησις tertia» απαντά στα εξής σχόλια: *Andr.* 790: *si pol Glycerio non omnia haec...:* όπου ο Δάος διακόπτει την Μύσιδα. *Andr.* 872, 2+3: *quid ais, omnium...?* όπου ο Χρέμης διακόπτει τον Σίμωνα για να μην ακουστεί υβριστική λέξη· ίσως ένα «*nequissime*» ή «*pessime*» (βλ. S. Ashmore και R. Monti). *Phor.* 618: *is qui istanc...:* όπου ο Χρέμης διακόπτει τον Δημοφώντα· Ο Δονάτος συμπληρώνει «*obtrusit nobis*» ή «*defendit*» (όμοια S. Ashmore).

Διακοπή του λόγου από το συνομιλητή “διαπιστώνουμε και αλλού, όπου ο Δονάτος χρησιμοποιεί απλά τον όρο «άποσιώπησις», όπως: *Andr.* 149,1: *non tu ibi gnatum...?* Ο Σίμων διακόπτει τον Σωσία· ο S. Ashmore συμπληρώνει «*invasisti*» ή «*obiurgasti*» ή «*adortus es*». Εδώ αναφέρεται επίσης και το σχόλιο του Δονάτου στο στίχο 154, όπου επισημαίνει ότι η αποσιώπηση δίνει μεγαλύτερη έμφαση παρά αν η πρόταση ήταν ολοκληρωμένη. *Phor.* 110,2: *noster vero...:* όπου ο Δάος διακόπτει το Γέτα. *Phor.* 255,1: *salvom venire...:* Ο Φαιδρίας αρχίζει να χαιρετά τον Δημοφώντα με έναν από τους συνηθισμένους χαιρετισμούς όταν κανείς επι-

στρέφει από το ταξίδι, αλλά τον διακόπτει ο Δημοφών με έναν επίσης τυπικό αντιχαιρετισμό «credo». Ο Δονάτος συμπληρώνει «gaudeo» (βλ. και R. Martin)· σημειώνει όμως παράλληλα ότι είναι «ἔλλειψις» (ἔλλειψις νει ἀποσιώπησις), πράγμα που δεν είναι σωστό εφόσον ο λόγος διακόπτεται από το συνομιλητή. Ο όρος «ἔλλειψις» ίσως αναφέρεται στο ότι παραλείπεται μία μόνο λέξη που εννοείται εύκολα. *Phor. 491,2: metuo lenonem nequid... GE: suo suat cariti*: Ο Γέτας προλαβαίνει τυχόν άσχημη φράση του Αντιφώντα με μια ουδέτερη «suo suat cariti»· όπως σημειώνει ο Δονάτος, αυτό γίνεται «διὰ τὸν εὐφημισμὸν».

Στις περιπτώσεις που αναλύσαμε παραπάνω ο όρος «ἀποσιώπησις» ταιριάζει απόλυτα. Είναι όλες περιπτώσεις διακοπής λόγου από τον ίδιο τον ομιλούντα ή το συνομιλητή του (που μερικές φορές χαρακτηρίζονται από το Δονάτο «ἀποσιώπησις secunda» και «ἀποσιώπησις» *tertia*) αντίστοιχα), για να μην ακουστεί (πολλές φορές) υβριστική ή προσβλητική ή αισχρή λέξη. Τέτοιες περιπτώσεις αντικατοπτρίζουν την καθημερινή συζήτηση και επομένως είναι αναμφισβήτητα στοιχεία της ομιλουμένης¹. Σε μία περίπτωση (*Phor. 255,1*) που ο Δονάτος αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στους όρους «ἔλλειψις» και «ἀποσιώπησις», ταιριάζει χωρίς αμφιβολία ο όρος «ἀποσιώπησις» εφόσον πρόκειται για διακοπή από το συνομιλητή.

2. «ἀποσιώπησις» ή «ἔλλειψις»;

Andr. 381,6: difficilest: Ο Δονάτος συμπληρώνει «resistere» και θεωρεί τη φράση αποσιώπηση. Εφόσον όμως παραλείπεται μια μόνο λέξη που εννοείται εύκολα, σύμφωνα με την ανάλυση που κάναμε για τους σχετικούς όρους, θα ταίριαζε εδώ περισσότερο ο όρος «ἔλλειψις». *Andr. 469,1-4: ex peregrina?* Ο Δονάτος δίνει εδώ δύο σχόλια· στο πρώτο (*Andr. 469,1*) σημειώνει: ἔλλειψις *per* ἀποσιώπησιν· στο δεύτερο (*Andr. 469,4*): ἀποσιώπησις. Η δεύτερη ερώτηση είναι ευθεία ελλειπτική όπου φαίνεται να παραλείπεται όχι μόνον το ρήμα αλλά και άλλος όρος. Ο Δονάτος συμπληρώνει «*filium suscipiat*» (όμοια R. Monti). Ο όρος «ἔλλειψις» ταιριάζει όσον αφορά την παράλειψη των λέξεων· ο όρος «ἀποσιώπησις» ταιριάζει, ίσως καλύτερα, από την άποψη ότι ο ομιλητής δεν ολοκληρώνει τη φράση του από ντροπή. *Andr. 886,2: sed quid ego?* Και εδώ ο Δονάτος σημειώνει: ἔλλειψις *per* ἀποσιώπησιν. Ευθεία ερώτηση όπου λείπει το ρήμα. Ο R. Monti συμπληρώνει «*dico*», ενώ ο S. Ashmore «*facio*» ή «*dico*» ή «*doleo*». Η ερώτηση αναλύεται και επεξηγείται με τις ερωτήσεις που ακο-

1. Βλ. Hofmann, ό.π. σσ. 51-57. Palmer ό.π. σελ. 91· και H. Hafter: *Terens und seine Künstlerische Eigenart*, Darmstadt, 1967, σελ. 41.

λουθούν. Ο όρος «έλλειψις» φαίνεται να ταιριάζει καλύτερα εφόσον παραλείπεται μία μόνο λέξη που εννοείται εύκολα, ενώ ο όρος «άποσιώπησις» δεν δικαιολογείται καθόλου. *Eun. 65,2: egon illam, quae illum, quae me quae non....*: Παραλείπεται το ρήμα σε όλες τις προτάσεις, πράγμα που οφείλεται στη συναισθηματική φόρτιση του ομιλητή, δηλαδή βαθειά αγανάκτηση όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο Δονάτος (*nam amat άποσιωπήσεις nimia indignatio*). Όμοια είναι και η παρατήρηση του Λ. Τρομάρα ο οποίος συμπληρώνει («non ulciscar», «excluserit», «admisit»). Στην τελευταία πρόταση το πρόσωπο που μιλάει διακόπτει μόνο του το λόγο του και επομένως ταιριάζει απόλυτα ο όρος «άποσιώπησις». Στις προηγούμενες όμως προτάσεις τα όρια μεταξύ των δύο όρων συγχέονται. Είναι έλλειψη από την άποψη ότι παραλείπεται μία μόνο λέξη, είναι αποσιώπηση εφόσον οφείλεται σε συναισθηματική φόρτιση· εκτός όμως από την τελευταία περίπτωση, όπου ο ίδιος ο ομιλών σταματά το λόγο του, δεν θα ήταν εύκολο να προτιμήσει κανείς έναν από τους δύο όρους. *Eun. 350,2: scio quo abducta sit*: Ο Δονάτος σημειώνει: *secunda άποσιώπησις*. Εδώ όμως δεν παραλείπεται καμία λέξη· ο Παρμένων λέγοντας άοριστα «quo», χωρίς να δηλώνει τον τόπο, επιτείνει την αγωνία του Χαιρέα με τη σιωπή του πάνω στο ζήτημα που τον ενδιαφέρει. Από την άποψη αυτή ταιριάζει στον ορισμό της αποσιώπησης. Το «*secunda*» αναφέρεται κάπως χαλαρά στο ότι ο Παρμένων μόνος του, χωρίς να τον εμποδίζει κανείς άλλος, δεν δίνει τα στοιχεία που θέλει ο Χαιρέας. *Eun. 626,2: in conuivium illam?* Η ερώτηση είναι ελλειπτική και ο Δονάτος συμπληρώνει «*accersis*». Και εδώ έχουμε να αντιμετωπίσουμε το ίδιο πρόβλημα όπως και στο στίχο 65· μολονότι ο Δονάτος το χαρακτηρίζει σαν αποσιώπηση, αν λάβουμε υπόψη μας ότι παραλείπεται μόνο το ρήμα, θα ταιρίαζε καλύτερα ο όρος «έλλειψις». Ο όρος «άποσιώπησις» θα ταιρίαζε μόνον από την άποψη ότι οφείλεται σε συναισθηματική φόρτιση. *Eun. 927,1: a meretrice auara virginem quam amabat*: Ο Δονάτος σημειώνει: *άποσιώπησις secunda*. θεωρεί δηλαδή ότι ο ίδιος ο ομιλών διακόπτει το λόγο του· δεν φαίνεται όμως να ανταποκρίνεται ακριβώς στο χαρακτηρισμό αυτό. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι στην πρόταση λείπει το ρήμα που εννοείται εύκολα από τα συμφραζόμενα. Από την άποψη αυτή είναι «έλλειψις». *Ad. 153,1: ecce autem de integro! nisi, quidquid est*: Ο Δονάτος σημειώνει: *άποσιώπησις prima, quia non vult credere*. Σύμφωνα με τον ορισμό του ιδίου (Andr. 790) «άποσιώπησις prima» γίνεται όταν ο ομιλητής διακόπτει σε κάποιο σημείο το λόγο του και περνά σε άλλο θέμα. Ίσως αυτό ταιριάζει μόνον στο ότι στο σημείο αυτό ο Μιχίαν τελειώνει τη διήγησή του και με την τελευταία φράση δηλώνει τι σκοπεύει να κάνει. Παρατηρούμε όμως ότι στην πρώτη πρόταση λείπει το ρήμα το οποίο εννοείται εύκολα από τα συμφραζόμενα:

«amat» ή «incipit» (βλ. R. Martin). Επομένως θα ταίριαζε καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις». *Ad. 275,2: raene e patria*: Μολονότι ο Δονάτος το θεωρεί αποσιώπηση, φαίνεται να ταριάζει καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις», εφόσον παραλείπεται μόνο το ρήμα το οποίο εννοείται εύκολα: «fugere» (βλ. S. Ashmore και R. Martin). *Phor. 57,3: sed quid tu es tristis? GE: egone? nescis quo in metu et quanto in periculo simus!* Το σχόλιο προφανώς αναφέρεται στο «egone?» ελλειπτική ερώτηση όπου εννοούνται όλοι οι όροι της από την προηγούμενη πρόταση. Αν και ο Δονάτος το θεωρεί αποσιώπηση φαίνεται να ταριάζει καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις». *Phor. 111,3: scin quam?* Ελλειπτική ερώτηση όπου εννοείται από τα προηγούμενα «amare coepit» (βλ. R. Martin). Επομένως και εδώ ταριάζει καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις». Το ότι ο Δονάτος το θεωρεί αποσιώπηση ίσως εξηγείται από το ότι ο Γέτας με την επόμενη φράση του περνά σε άλλο θέμα. *Phor. 232,1: nec meum imperium*: Ο Δονάτος σημειώνει: *gata αποσιώπησης*». Το σχόλιο αφορά αφενός την παρένθεση όπου συμπληρώνει ένα «sed» και αφετέρου την παράλειψη του απαρεμφάτου «reuereri». Σχετικά με την παρένθεση, που κατά κάποιο τρόπο αποτελεί διακοπή της ροής του λόγου, ταριάζει ο όρος «ἀποσιώπησης». Σχετικά με την παράλειψη του απαρεμφάτου το οποίο είναι απαρέμφατο της αναφώνησης (βλ. R. Martin) και εννοείται από τα επόμενα θα ταίριαζε καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις».

Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η περίπτωση όπου ο Δονάτος χρησιμοποιεί την έκφραση «per aposiopesis» (προφανώς μεταγράφοντας τον όρο «ἀποσιώπησης» στα Λατινικά): δηλαδή το σχόλιο: *Ad. 227: nusquam pedem!* Η φράση είναι ελλειπτική και, όπως ο ίδιος ο Δονάτος σημειώνει, επιφωνηματική (exclamatio). Λείπει το ρήμα το οποίο όμως εννοείται εύκολα: οι S. Ashmore και R. Martin συμπληρώνουν «feram». Επομένως θα ταίριαζε καλύτερα ο όρος «ἔλλειψις».

Σε όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις μολονότι ο Δονάτος σημειώνει «ἀποσιώπησης» διαπιστώνουμε ότι τα όρια ανάμεσα στους όρους «ἔλλειψις» και «ἀποσιώπησης» δεν είναι αυστηρά καθορισμένα. Σε μερικές περιπτώσεις όπου η «ἀποσιώπησης» συνίσταται στην παράλειψη κάποιων όρων θα λέγαμε ότι ταριάζει περισσότερο ο όρος «ἔλλειψις». όπως: *Andr. 381,6-Eun. 927,1-Ad. 275,2-Phor. 57,3 και Ad. 227*. Σε άλλες ο όρος «ἀποσιώπησης» φαίνεται να ταριάζει καλύτερα: όπως: *Eun. 65,2 (εν μέρει) - Eun. 350,2*. Σε άλλες θα μπορούσαν να έχουν εφαρμογή και οι δύο όροι αν τις εξετάσει κανείς από διαφορετική άποψη: όπως: *Eun. 65,2 (εν μέρει) - Eun. 626,2 - Ad. 153,1 - Phor. 111,3 - 232,1*.

Σε δύο περιπτώσεις είναι ο ίδιος ο Δονάτος που χρησιμοποιεί και τους δύο όρους στο συνδυασμό «ἔλλειψις per ἀποσιώπησης», πράγμα που ίσως δείχνει τον προβληματισμό του γραμματικού μας: είναι στα σχόλια

Andr. 469,1 και 886,2, όπου θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο πρώτο ταιριάζει καλύτερα ο όρος «άποσιώπησις», ενώ στο δεύτερο ο όρος «έλλειψις».

Σε μερικές από τις παραπάνω περιπτώσεις διακρίνουμε ελλειπτικές προτάσεις, όπως: Andr. 381,6 - Eun. 65,2 - Ad. 153,1 - 275,2, ή ελλειπτικές ερωτήσεις, όπως: Andr. 469,1-886,2 - Eun. 626,2 - Phor. 57,3-111,3. Οι περιπτώσεις αυτές αντικατοπτρίζουν την ομιλουμένη¹.

3. Διάφορες συντάξεις που εκλαμβάνονται από το Δονάτο ως «άποσιώπησις».

Andr. 767,1: ο *facinus animadvertendum*: Ο Δονάτος σημειώνει: άποσιώπησις quarta· ο όρος αυτός δεν προσδιορίζεται στον ορισμό του Δονάτου όπου καθορίζει τα είδη αποσιώπησης (Andr. 790). Στην πραγματικότητα εδώ δεν λείπει τίποτε, εφόσον η έκφραση είναι αιτιατική της αναφώνησης (βλ. R. Monti). Hec. 745,2: *mane: nondum etiam dixi id quo volui*: Ο Δονάτος σημειώνει: άποσιώπησις tertia· δηλαδή ο λόγος διακόπτεται από το συνομιλητή. Ο λόγος του Λάχη όμως δεν διακόπτεται εφόσον η Βακχίς δεν ακούγεται να μιλά. Προφανώς το σχόλιο αναφέρεται στην πρόθεσή της να διακόψει το Λάχη, όπως φαίνεται από τα λόγια του ιδίου (βλ. και S. Ashmore). Εδώ ανήκει και το σχόλιο που προφανώς από λάθος αναφέρεται στον προηγούμενο στίχο (Hec. 744,5: *+ nostrum amorem pertuli+*). Phor. 121,2: *daret illi? numquam faceret*: Ο Δονάτος σημειώνει: άποσιώπησις secunda, πράγμα που σημαίνει ότι ο ομιλών διακόπτει μόνος του το λόγο του. Πρόκειται για ερώτηση αγανάκτησης (βλ. R. Martin) που συνοδεύεται από απάντηση στον ίδιο τον εαυτό του. Θα ήταν δύσκολο όμως ένα απλό σταμάτημα στο τέλος της ερώτησης να θεωρηθεί αποσιώπηση. Phor. 122,1: *quid fiat?* Ο Δονάτος σημειώνει «άποσιώπησις quarta» και συμπληρώνει «rogitas». Ουσιαστικά εδώ ο Γέτας επαναλαμβάνει την ερώτηση του Δάου με μια άλλη ερώτηση σαν να ήταν εξαρτημένη από ένα «rogitas» ή «rogasne» (βλ. S. Ashmore). Όπως όμως έχει ήδη επισημάνει ο R. Martin το «fiat» εξηγείται καλύτερα σαν υποτακτική σε ερώτηση αγανάκτησης, συνηθισμένη στην ομιλούμενη. Χρησιμοποιεί τον όρο «άποσιώπησις quarta» που, όπως είπαμε, παραπάνω δεν υπάρχει στον ορισμό του Δονάτου (Andr. 790).

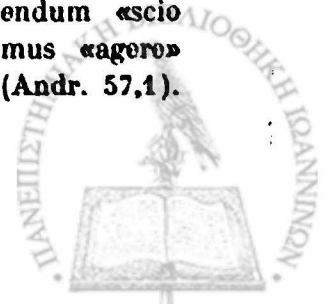
1. Βλ. Hofmann ό.π. σσ. 46-48 και 51-57 (για τις ελλειπτικές προτάσεις) και Hofmann ό.π. σσ. 41-46 και 65-69· Hofmann - Szantyr ό.π. σσ. 339, 447, 460, 461, 464· Palmer ό.π. σελ. 78· Lindsay ό.π. σελ. 109 (για τις ελλειπτικές ερωτήσεις).

Στις περιπτώσεις της τελευταίας κατηγορίας ο όρος «άποσιώπησις» αλλού δεν ταιριάζει καθόλου και αλλού με πολλή δυσκολία. Συγκεκριμένα: Στο Hec. 745,2 δεν διακόπτεται ο λόγος, αλλά από όσα λέγει ο ομιλητής (Λάχης) διαφαίνεται η πρόθεση της Βακχίδας να τον διακόψει. Στην ίδια περίπτωση αναφέρεται και το σχόλιο που από λάθος έχει τοποθετηθεί στον προηγούμενο στίχο (Hec. 744,5). Στο Phor. 121,2 δεν διακόπτεται ο λόγος, αλλά το ίδιο πρόσωπο ρωτάει και δίνει την απάντηση. Δεν είναι «άποσιώπησις» στα Andr. 767,1 και Phor. 122,1 όπου η σύνταξη είναι διαφορετική από αυτήν που έχει στο μυαλό του ο Δονάτος. Στις δύο αυτές περιπτώσεις χρησιμοποιεί τον όρο «άποσιώπησις quarta» που δεν αναφέρεται πουθενά αλλού, ούτε ο ίδιος διαλαμβάνει στο σχετικό ορισμό (Andr. 790). Τα δύο παραδείγματα που έχουμε είναι διαφορετικές περιπτώσεις: μία αιτιατική της αναφώνησης και μία ερώτηση που εκφράζει αγανάκτηση· κοινό τους σημείο αποτελεί ότι είναι επιφωνηματικές εκφράσεις και ότι ο Δονάτος φαίνεται και στις δύο περιπτώσεις να θεωρεί ότι παραλείπεται το ρήμα· είναι πολύ πιθανόν αυτό ακριβώς να εννοεί με τον όρο «άποσιώπησις quarta».

Γ. Σε μερικές από τις περιπτώσεις που έχουμε συζητήσει παραπάνω, εκτός από το χαρακτηρισμό «άποσιώπησις» ή «έλλειψις», ο Δονάτος στο σχόλιό του, προκειμένου να συμπληρώσει τη λέξη ή τις λέξεις που θεωρεί ότι παραλείπονται, χρησιμοποιεί ορισμένα ρήματα ή εκφράσεις¹. συγκεκριμένα: (α) σε συνδυασμό με τον όρο «άποσιώπησις» χρησιμοποιεί (1) έξη φορές το ρήμα *deest* (Andr. 381,6 - 469,4 - Eun. 626,2 - Ad. 135,1 - Phor. 122,1 - 618) και (2) μία φορά το ρήμα *subauditur* (Phor. 232, 1)· το *subauditur* χρησιμοποιείται επίσης σε μια από τις περιπτώσεις όπου αμφιταλαντεύεται ως προς το χαρακτηρισμό μεταξύ των όρων «άποσιώπησις» και «έλλειψις» (Phor. 255,1). (β) σε συνδυασμό με τον όρο «έλλειψις» χρησιμοποιεί (1) είκοσι φορές το ρήμα *deest* (Andr. 149,2 - 191 - 232 - 285,1-300,1-300,4 - 361,2 - 468 - 496,3 - 869,1 - Eun. 171,4 - 477 - 1050,2 - Ad. 165,1 - 270,1 - 330,3 - 582,1 - Phor. 78,1 - 351,4 - 508). (2) δύο φορές τη φράση *ut desit* (Eun. 202,1-Phor. 52,2). (3) δύο φορές το ρήμα *subauditur* (Ad. 264,1 - 981, 4) (4) τρεις φορές το γερουν-

1. Όλα αυτά τα ρήματα ή οι εκφράσεις έχουν ως υποκείμενο τη λέξη ή τη φράση που παραλείπεται, αν βρίσκονται σε τρίτο ενικό πρόσωπο, ή ως αντικείμενο, αν βρίσκονται σε δεύτερο ενικό ή πρώτο πληθυντικό π.χ. *deest* «resistere» (Andr. 381,6)· *subauditur*... «reuereri» (Phor. 232,1)· *ut desit* «rei» (Eun. 202,1)· *subaudiendum* «scio esse» aut «novi ita esse» aut tale quid ... (Hec. 278,2)· *subaudimus* «agero» (Eun. 789,3)· *possumus subaudire* «audiendos» sive «sectandos» (Andr. 57,1).
κ.ο.κ.

διακό *subaudiendum (est)* (Hec. 278,2 - Ad. 70,3 - Phor. 144,4). (5) μία φορά το ρηματικό τύπο *subauditur* (Ad. 943). (6) μία φορά το ρηματικό τύπο *subaudimus* (Eun. 789,3). (7) μία φορά τη φράση *possumus subaudire* (Andr. 57,1).

Η χρήση των λέξεων αυτών δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία αν δεν παρατηρούσαμε ότι χρησιμοποιούνται σε πάμπολλα σχόλια στο υπόμνημα προκειμένου να χαρακτηρίσουν φαινόμενα παρόμοια με αυτά που χαρακτηρίζονται ως «άποσιωπήσεις» ή «έλλειψεις». Επτά από τα σχόλια αυτά μάλιστα συνυπάρχουν με άλλο σχόλιο όπου η ίδια φράση χαρακτηρίζεται με τον όρο «άποσιώπησις» (Ad. 275,1 - deest, Phor. 111,4-subauditur, Phor. 491,1 - deest)· ή τον όρο «έλλειψις» (Eun. 202,3-subaudiendum est, Hec. 278,1 - subaudiendum est, Ad. 158,1-deest, Ad. 270,2 - deest).

Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο υπομνηματιστής μας φαίνεται να υποκαθιστά τους όρους «έλλειψις» και «άποσιώπησις» με αυτές τις λέξεις ή εκφράσεις.

Εξετάζοντας αυτά τα σχόλια, μία πρώτη διαπίστωση που μπορούμε να κάνουμε σχετικά με τη χρήση αυτών των λέξεων και εκφράσεων είναι ότι χρησιμοποιεί πιο συχνά το ρήμα *deest* (215 φορές)¹. Σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιεί το ρήμα *subauditur* (52 φορές)² ή

1. *Andr.* 10,4-29,2-30,3-30,4-34,4-52,1-52,2-61,4-65,2-82,2-83,6-93,2-94,2- 119,3-138,2 (δύο φορές) -138,3-186,3-188,1-188,4-234,5-285,2-327,3-336-340,1-345,2-347,4-349,1-357,1-357,2-395,5-437-477,2-482,1-533,3-535,2-556-598,4- 631-655,2-655,3-664-669,1-712-728,1-752,1-839,3-841,1-849,1-853,2-970,2- *Eun.* 6,1-12,1-50,2-133,2-209,1-211,1-303,3-314,3-317,6-323,1-324-375,1-375,3-377,3-388,3-388,4-418,2- 430,1 - 466,1-475,3-478,2-523-535,2-555,1-601,2-607,1-610,2-651-718-785,5-787,2-796,3-827- 836,2-844-845,3-864,3-865,1-884,5 - 889,3 - 939,2 - 950,2 - 957,2-973,3-980,2-1036,4-1036,5-1056,1-1064,2-1070,1-1076-1081,2 - *Hec.* 1,8-17,3-64,2-66,4-66,7-94,4 - 110,1 - 120,2-126,2-193,1-193,4-221-229,1-236,1-248,2-276,2-286,1-286,2 - 322,1 - 322,2- 338-343,3-368,1-385,2-398,2-437,1-447,8-452-546,4-547,2-581,1-609,2-625,3- 631,2-666,2 - 683,2-720,2-733-737,5-770,4-800,1-838,2-866,3-866,4- *Ad.* 24,3-28,2-42,3-77,4 - 79,2 - 97,1-100,1-128,3-133,2-153,2-158,1-214,1 (δύο φορές)-253,1-257,1-261,4-270,2-274,1-274,4-275,1-275,3-279,1-292,1-302,5-308,1-350,4-353,2-450,1-459,1-491,3-521,1-537,1-541,2-544,2-555,2-568,2-569-641,1-646,1-648,4-670,1- 691,2 - 700,2 - 815-860,3-882,4-884,2-949,1 - *Phor.* 3,2-24,1-36,3-56,3-64,2-69,2-134,4-165,5-166,2-197,3-209,3-221-256,2-362,2B-368,1B-385,2A-396,3A-491,1-723,2-902.

2. *Andr.* 210,5-271,2-277,1-528-627,3-641,3-784,2-889,2- *Eun.* 38,3-90,2-209,4-335,2-397,4-604,3-610,1-626,4-631-748,1-837,1-861,1-957,3-1019,1-1027,3- *Hec.* 50,1-187,2-267,4-390-509,2-814,2 - *Ad.* 187,2-215,1-292,2-379,1-530,1-530,3-691,1-880,3- *Phor.* 111,4-113,2-204,2-214,1-267,1 (δύο φορές)-267,3-315,4-316,1-316,2-349-383A-666,1. *bis numero subauditur*: *Andr.* 633,1-*Hec.* 114,4.

τύπους του γερουνδιακού του ίδιου ρήματος (37 φορές)¹. Τέλος υπάρχουν 23 περιπτώσεις² όπου χρησιμοποιούνται άλλοι τύποι του ρήματος *deest* ή του *subaudio* ή παραπλήσιες εκφράσεις.

Δεν φαίνεται όμως να υπάρχει κάποια προτίμηση στη χρήση μιας συγκεκριμένης λέξης (ή έκφρασης) σε σχέση με τις κατηγορίες ελλειπτικών φράσεων που θα εξετάσουμε παρακάτω. Η ιδιαίτερα συχνή χρήση του ρήματος *deest* φαίνεται να είναι συμπτωματική δεδομένου ότι είναι το πιο συνηθισμένο ρήμα που σημαίνει «λείπει». Όλα τα σχετικά σχόλια θα μπορούσαμε να τα κατατάξουμε στις εξής κατηγορίες:

1. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις αυτές ο Δονάτος με το σχόλιό του συμπληρώνει μία ή περισσότερες λέξεις που εννοούνται εύκολα από τα προηγούμενα³ ή από τα συμφραζόμενα⁴ ή επειδή είναι τύ-

1. *subaudiendum*: *Andr.* 93,2 - 179,2-315,3 - 803,2 - *Eun.* 191,1 - 649,1-969,3-
Hec. 306,3 - *Ad.* 30,2-55-71,1-122,1-239,4-518,2-656,2-656,3-820,2 - *Phor.* 1049,2
subaudiendum est: *Eun.* 202,3-611-663,1 - 1063,2 - *Hec.* 278,1 - *Ad.* 119,1-600,2-
Phor. 59,2-267,2- *subaudiendum erit*: *Eun.* 628,2-666,4. *bis subaudiendum est*:
Hec. 746,7- *Ad.* 48,3-272,2. *bis erit subaudiendum*: *Ad.* 259,2. *bis numero subau-*
diendum (est): *Hec.* 794,4 - *Ad.* 255,2. *subaudienda*: *Hec.* 601,2. *subaudiendum*
sit: *Phor.* 447.

2. *desunt*: *Ad.* 919. *deerat*: *Andr.* 663,2. (*ut*) *desit*: *Andr.* 226,3-482,2-
Eun. 358,4-*Hec.* 267,4 *subaudiamus*: *Andr.* 94,1-*Ad.* 835,2. *subaudiemus*: *Eun.* 375,3
subaudimus: *Eun.* 1066,5-1086,1. *bis numero subaudieris*: *Hec.* 542,1. *subaudia-*
tur: *Eun.* 467,1 - *Hec.* 631,3 - *Ad.* 466,2. *subaudietur*: *Ad.* 259,2. *subaudias*:
Andr. 489,3- *Ad.* 389,3-485,2. *subaudibimus*: (Ο μέλλοντας σε -ibo αντί -iam στην
4η συζυγία είναι συχνός στα παλιά Λατινικά βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 1,
σελ. 727): *Phor.* 120,4. *subaudito*: *Phor.* 331,2. *cum subauditione*: *Andr.* 655,6.
intellege: *Phor.* 317,1.

3. *Andr.* 30,3-30,4-52,2-179,2-186,3-210,5-277,1-315,3-345,2-347,4-627,3-641,3-
784,2- *Eun.* 38,3-90,2-191,1-211,1-397,4-604,3 - 611 - 631 - 663,1- 666,4-748,1-861,1-
969,3-1056,1- *Hec.* 50,1-114,4-120,2-193,1 + 4-278,1-306,3-322,1 - 322,2 - 390-437,1-
542,1-814,2-*Ad.* 119,1-187,2-215,1-259,2 (εν μέρει) -272,2-292,1 - 379,1-450,1-459,1-
466,2-518,2-530,3-600,2-691,1 - *Phor.* 64,2 - 111,4 - 113,2 - 204,2-209,3- 214,1-267,2-
267,3-315,4-316,1-316,2-317,1-331,2-349-368,1B-383A-447-1049,2.

4. *Andr.* 10,4-29,2-34,4-61,4-65,2-82,2-93,2-94,1-94,2-188,1-188,4 - 226,3 - 285,2 -
327,3 - 336 - 357,1 - 357,2 - 535,2 - 633,1 - 655,2 - 655,3-712-803,2-839,3-889,2-970,2-
Eun. 6,1-12,1-133,2-202,3-324-377,3-418,2-430,1-478,2-535,2-601,2-607,1-626,4-785,5-
787,2-827-836,2-844-845,3-864,3-889,3-939,2 - 950,2 - 957,2 + 3-980,2-1063,2-1070,1-
Hec. 64,2-66,4-66,7-110,1-126,2-187,2-221-236,1-267,4-276,2-343,3-447,8-509,2-546,4-
547,2 - 601-631,2-631,3-683,2-720,2-733-794,4-800,1-866,3-866,4- *Ad.* 24,3-30,2-42,3-
48,3-55-71,1- 77,4-100,1-128,3-133,2-158,1-239,4-253,1-255,2-259,2 (εν μέρει)-274,1-
274,4-275,1-308,1-350,4-485,2-491,3-521,1-530,1-541,2-568,2-641,1-646,1-656,2-656,3-
670,1-691,2- 700,2-835,2-860,3-880,3-882,4-884,2-919 - *Phor.* 3,2 - 56,3- 69,2-165,5-
197,3-256,2-385,2A-902.

ποι του ρήματος *sum*¹. Τις συμπληρώσεις του Δονάτου έχουν υιοθετήσει σε πολλές περιπτώσεις και οι σύγχρονοι υπομνηματιστές του Τερέντιου (S. Ashmore, R. Monti, T. Carney, Λ. Τρομάρας, R. Martin).

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο υπομνηματιστής μας θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον όρο «ἔλλειψις». Οι συμπληρώσεις δεν κρίνονται απαραίτητες εφόσον οι παραλείψεις γίνονται στα πλαίσια του γενικού κανόνα, ό,τι εννοείται εύκολα παραλείπεται, που συχνά εφαρμόζεται στο γραπτό λόγο. Η σχολαστικότητα όμως του γραμματικού και υπομνηματιστή, ο οποίος φαίνεται παράλληλα να κάνει μάθημα σύνταξης στους μαθητές του, δεν θα άφηνε απαρατήρητες τις περιπτώσεις αυτές.

2. Σε επτά περιπτώσεις έχουμε διακοπή του λόγου από το συνομιλητή: Andr. 533,3 - 663,2 - 752,1 - Eun. 1019,1 - 1066,5 - Ad. 820,2 - Phor. 491,1. Στις περιπτώσεις αυτές ο υπομνηματιστής θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον όρο «ἀποσιώπησις»: αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι στο Phor. 491 υπάρχει και άλλο σχόλιο όπου η ίδια φράση χαρακτηρίζεται ως «ἀποσιώπησις» (βλ. παραπάνω). Το φαινόμενο, όπως ήδη έχουμε τονίσει, αποτελεί στοιχείο της ομιλούμενης.

3. Σε μερικές περιπτώσεις η συμπλήρωση είναι περιττή και φαίνεται απλά να βοηθάει το νόημα: όπως: Andr. 271,2 - 477,2 - 482,1 - 482,2 - 489,3 - 669,1 - Eun. 209,4 - 303,3 - 314,3 - 317,6 - 375,1 - 467,1 - 475,3 - 610,2 - 837,1 - 1086,1 - Hec. 609,2 - Ad. 279,1 - 302,5 - 353,2 - 555,2 - Phor. 120,4 - 396,3A. Εδώ μπορούμε να κατατάξουμε και κάποιες παρατηρήσεις που αναφέρονται καθαρά στο νόημα: Andr. 119,3 - 655,6 - Eun. 1027,3 - 1064,2. Στις περιπτώσεις αυτές οι συμπληρώσεις είναι επουσιώδεις και αποτελούν νοηματική ανάλυση που ταιριάζει ακριβώς στη δουλειά του υπομνηματιστή. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το σχόλιο στην Andr. 437 όπου για να εξηγήσει τη φράση *rotin es* (*rotisne es*) του Τερέντιου παραθέτει παράλληλο χωρίο από την Αινειάδα (Aen. III, 671) και συνεχίζοντας το σχόλιό του επισημαίνει ότι στο σχετικό χωρίο του Βιργίλιου παραλείπεται το *est* κοντά στο *rotis*. Όμοια στο σχόλιο Phor. 267,1 παραθέτει χωρίο από τον Κικέρωνα (Ver. 2,2,12,31) όπου συμπληρώνει λέξεις που παραλείπονται.

1. Andr. 138,2-631-Eun. 50,2-335,2-1036,4-1036,5-1081,2- Hec. 452-Ad. 214,1-275,3-544,2- Phor. 362,2B. (Στο σχόλιο Andr. 138,2, εκτός από τη συμπλήρωση στο στίχο του Τερέντιου, προσθέτει *est* ή *habui* και σε στίχο του Βιργίλιου (Aen. II, 314) που παραθέτει).

4. Σε έξη περιπτώσεις ο Δονάτος σημειώνει ελλείψεις γιατί έχει υπόψη του διαφορετικές γραφές του κειμένου· συγκεκριμένα: Σε δύο περιπτώσεις οι συμπληρώσεις του Δονάτου έχουν χρησιμοποιηθεί για να αποκαταστήσουν το κείμενο, δηλαδή: στην *Hec. 746* ο στίχος μετά την αποκατάσταση του κειμένου έχει ως εξής: *quaere alium tibi firmitatem dum tibi tempu' consulendi est*. Η ύπαρξη των δύο *tibi* στηρίζεται από τα χειρόγραφα A D¹ και το σχόλιο του Δονάτου (*Hec. 746,7: Et bis subaudiendum est «tibi»*). Οι περισσότεροι εκδότες έχουν δεχθεί τα δύο *tibi* γιατί αυτό εξυπηρετεί το μέτρο εφόσον έτσι σχηματίζεται ο τροχαϊκός οκτωνάριος που χρειάζεται εδώ. Επίσης στο *Phor. 666* ο στίχος μετά την αποκατάσταση του κειμένου έχει ως εξής: *supellectile opus est; opus est sumptu ad nuptias*. Τα χειρόγραφα έχουν μόνο μια φορά το *opus est*· ο Δονάτος σχολιάζοντας το δεύτερο μέρος του στίχου (*sumptu ad nuptias*) σημειώνει (*Phor. 666,1*): «*opus est*» *subauditur*. Η συμπλήρωση έγινε δεκτή από τους εκδότες γιατί εξυπηρετεί και το νόημα και το μέτρο εφόσον έτσι σχηματίζεται ο ιαμβικός σενάριος που χρειάζεται εδώ.

Στην *Andr. 841* η γραφή των χειρογράφων και του Δονάτου είναι: *nescio quid tibi sum oblitus hodie, ac volui, dicere*· ο Δονάτος σημειώνει (*Andr. 841,1*): *deest «propter», ut sit «propter nescio-quid»*, κρίνοντας προφανώς ότι εδώ χρειάζεται ένας προσδιορισμός της αιτίας· ίσως θεωρεί το *nescio quid* μια αιτιατική με επιρρηματική χρήση σαν συμπλήρωμα του ρήματος *sum oblitus* και προτείνει μια εναλλακτική σύνταξη. Παρατηρώντας ίσως κάποια ασάφεια στο νόημα οι εκδότες (εκτός από τον R. Klotz ed. Lipsiae, 1838) έχουν διορθώσει το κείμενο ως εξής: *nescio qui <i>d tibi sum oblitus...* Η διόρθωση αυτή βοηθά το νόημα, ενώ μετρικά μπορούν να σταθούν και οι δύο γραφές. Το προβληματικό σημείο καλύπτει την άρση του τροχαίου καθώς ο στίχος είναι τροχαϊκός σεπτενάριος· με τη διόρθωση των εκδοτών όμως εμφανίζονται δύο συλλαβές (*qui id*) και θα πρέπει το *i* του *qui* να υποστεί έκθλιψη (το κείμενο της Οξφόρδης σημειώνει και τις δύο συλλαβές ως βραχείες), ενώ με τη γραφή των χειρογράφων και του Δονάτου έχουμε μόνο μια συλλαβή. Αυτό σε συνδυασμό με το ότι το *nescio qui* ως επίρρημα δεν απαντά πουθενά αλλού στον Τερέντιο (σε μια παρόμοια περίπτωση χρησιμοποιεί το *nescio quo modo*, *Ad. 605*) ίσως συνηγορεί στο να προτιμηθεί η γραφή *nescio quid*. Παράλληλα θα μπορούσαμε να πούμε ότι το σχόλιο του Δονάτου, που αναφέραμε παραπάνω, κάνει σαφέστερο το νόημα του κειμένου.

Στον *Eun. 718* η γραφή του Δονάτου και των χειρογράφων D¹ p¹ είναι: *Parmenonis istam scio technam quam me vivere*. Με βάση αυτή

τη γραφή ο Δονάτος σημειώνει (Eun. 718): *deest «magis», ut sit magis scio quam me vivere* προφανώς επειδή θεωρεί το *quam me vivere* δεύτερο όρο σύγκρισης. Οι εκδότες έχουν υιοθετήσει τη γραφή των περισσοτέρων χειρογράφων: *Parmenoni' tam scio esse hanc techκi>nam quam me vivere*. Η γραφή αυτή εξομαλύνει τις νοηματικές και μετρικές δυσκολίες του κειμένου και καθιστά περιττή την παρατήρηση του Δονάτου εφόσον το *quam* ανταποκρίνεται στο *tam*.

Στην *Hec. 581* τα χειρόγραφα δίνουν δύο γραφές (1) *teque ante quam me amare...* και (2) *teque ante quod me amare...* Από το σχόλιο *Hec. 581,2* του Δονάτου φαίνεται ότι και ο ίδιος γνωρίζει τις δύο γραφές. Στο σχόλιο *Hec. 581,1* όμως, λαμβάνοντας υπόψη του την πρώτη γραφή, σημειώνει: *deest «tam», ut sit ordo: et quam te me amare rebar, tam firmasti fidem ei rei*. Οι εκδότες με πρώτο τον R. Bentley υιοθέτησαν τη δεύτερη γραφή γιατί διευκολύνει το νόημα, ενώ από μετρική άποψη τόσο το *quam* όσο και το *quod* έχουν την ίδια ποσότητα. Η γραφή αυτή καθιστά περιττή την παρατήρηση του Δονάτου για έλλειψη.

Στο *Ad. 122* η γραφή του Δονάτου και των χειρογράφων είναι: *et unde haec fiant ...* Έχοντας υπόψη του τη γραφή αυτή ο Δονάτος σημειώνει (*Ad. 122,1*): *iterum subaudiendum «est»*. Προφανώς αναφέρεται στο *est* (*est dis gratia*) του προηγούμενου στίχου (121). Οι περισσότεροι εκδότες, με εξαίρεση τον J. Marouzeau¹, έχουν διορθώσει και τους δύο στίχους αντικαθιστώντας το *est* στο στίχο 121, αν και παραδίδεται από πολλά και σημαντικά χειρόγραφα, με το *et*, το οποίο επίσης παραδίδεται από πολλά χειρόγραφα σε συνδυασμό με το *est*. Επίσης διορθώνουν το *et* στο στίχο 122 σε *est*. Ίσως όμως θα ήταν καλύτερα εδώ να διατηρήσουμε τη γραφή των χειρογράφων, όπως έκανε ο J. Marouzeau. Από μετρική άποψη το *et* μπορεί να σταθεί άνετα στην άρση του ιάμβου, καθώς ο στίχος είναι ιαμβικός σενάριος, ενώ τη σαφήνεια του κειμένου εξυπηρετεί η παρατήρηση του Δονάτου υποδεικνύοντας ότι πρέπει να εννοήσουμε το *est* και στο δεύτερο στίχο.

5. Σε αρκετές περιπτώσεις ο Δονάτος σημειώνει ότι λείπουν μία ή περισσότερες λέξεις προφανώς επειδή φαίνεται να έχει υπόψη του μία διαφορετική (εναλλακτική) σύνταξη ή έκφραση συγκεκριμένα (α) Σε εννέα περιπτώσεις σημειώνει την παράλειψη της πρόθεσης «propter» ή «ob» κοντά σε κάποια αιτιατική, πράγμα που θα σχημάτιζε έναν εμπρόθετο προσδιορισμό της αιτίας, παρόλο που η αιτιατική αυτή αποτελεί το κανονικό

1. J. Marouzeau, *Térence, Tome III, Hécyre - Adelphe*, Les Belles Lettres, Paris 1961.

συμπλήρωμα κάποιου ρήματος ή επιθέτου (κατά το πλείστον ψυχικού πάθους), όπως: *Andr. 234,5: vereor quid siet*: Το σχόλιο του Δονάτου αφορά την ερωτηματική αντωνυμία «quid» που εισάγει την πλαγία ερώτηση «quid siet»: η σύνταξη αυτή είναι συνηθισμένη με το «vereor»¹. Άλλωστε η προσθήκη της πρόθεσης δεν έχει νόημα εφόσον το «quid» είναι ονομαστική (υποκείμενο του «siet»). *Andr. 340,1: laetus est nescioquid*: Το σχόλιο αφορά την αιτιατική «nescioquid» (αιτιατική ουδετέρου αντωνυμίας) που μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος σύστοιχης αιτιατικής, συμπλήρωμα στο «laetus est» (βλ. S. Ashmore): η σύνταξη αυτή είναι αναλογικά προς το ρήμα «laetor» που συντάσσεται με αιτιατική². Κοντά στο «laetus est» όμως μπορούμε επίσης να βρούμε προσδιορισμό της αιτίας με «propter» ή «ob» † αιτιατική π.χ. *Cic. Fin. 2,55: dives ob eam rem laetus erat. Sen. Dial. 9,15,4: propter quae laetissimus*. Παρόμοιο είναι το σχόλιο του Δονάτου στην *Hec. 368,1: laetae exclamant «venit» id*: το σχόλιο αφορά το «id» το οποίο είναι ένα είδος σύστοιχης αιτιατικής κοντά στο επιρρηματικό κατηγορούμενο «laetae» (βλ. και T. Carney). *Andr. 349,1: id paves*: Το σχόλιο αφορά την αντωνυμία «id»: αντικείμενο σε αιτιατική του ρήματος «paves», που αποτελεί συνηθισμένη σύνταξη³. *Andr 556: em id te oro ut ante eamus*: Το σχόλιο αφορά την αντωνυμία «id»: μια αιτιατική πράγματος (βλ. S. Ashmore και R. Monti), αντικείμενο του ρήματος «oro» που επεξηγείται από τη βουλητική πρόταση «ut ante eamus». Έχουμε συνδυασμό των δύο βασικών συντάξεων του ρήματος «oro», με αιτιατική⁴ και βουλητική πρόταση⁵. Μια όμοια περίπτωση βρίσκουμε στην *Hec. 338: quod te, Aesculapi, et te, Salus, nequid sit huius oro*, όπου το σχόλιο αφορά την αντωνυμία «quod» (Ο T. Carney το θεωρεί αιτιατική εσωτερικού αντικειμένου που χρησιμοποιείται επιρρηματικά). *Andr. 853,2: quid illum censes?* Το σχόλιο αφορά την αντωνυμία «quid»: αντικείμενο σε αιτιατική σε ένα εννοούμενο «facere» (αντικείμενο του «censes»): σύνταξη συνηθισμένη⁶. Όμως και η σύνταξη του ρήματος *facere* με *propter* † αιτ. απαντά π.χ. *Cic. Sex. Rosc. 80,3-4: quare hoc tu propter multitudinem sicariorum nullo negotio facere potuisti*. Επίσης *Cic. Ver. 2,1,35: quod ferre novos homines non potuerit, ad nobilitatem, hoc est ad suos, transisse nihil fecisse propter pecuniam!* *Eun. 323,1: id equidem adveniens tecum stomachabar*:

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,2, σελ. 487.
2. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,1, σελ. 261.
3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,1, σσ. 262-263.
4. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,1, σελ. 299.
5. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,2, σελ. 219.
6. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σσ. 93, 94 και 292.

Το σχόλιο αφορά την αντωνυμία «*id*»: αιτιατική ουδετέρου αντωνυμίας αντικείμενο του ρήματος «*stomahabar*»: σύνταξη συνηθισμένη για το ρήμα αυτό¹. Όμως και η σύνταξη του ρήματος με *ob* + αιτιατική απαντά (βλ. Λ. Τρομάρα)· π.χ. Hor. Ep. 1,1,104: *stomacheris ob unguem. Ad. 79,2: nescioquid tristem video*: Το σχόλιο αφορά το «*nescioquid*», μια αιτιατική ουδετέρου αντωνυμίας που χρησιμοποιείται επιρρηματικά κοντά στο «*tristem*» (βλ. R. Martin). Η σύνταξη του επιθέτου «*tristis*» με *propter* + αιτιατική που δίνει ο Δονάτος ίσως είναι αναλογικά προς την αντίστοιχη σύνταξη του «*laetus*» που είδαμε παραπάνω.

(β) Σε οκτώ περιπτώσεις ο Δονάτος συζητά συντάξεις οι οποίες είναι κανονικές· έχοντας όμως υπόψη του άλλες συντάξεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στις συγκεκριμένες περιπτώσεις το ίδιο σωστά, επισημαίνει ελλείψεις, όπως: *Andr. 528*: Το σχόλιο αφορά τη φράση «*orabo gnato uxorem*»: το ρήμα «*orabo*» συντάσσεται εδώ με αντικείμενο σε αιτιατική (*uxorem*) και μια δοτική ηθική (*gnato*) (βλ. R. Monti). Κατά το πλείστον όμως το «*oro*» συντάσσεται με βουλητική πρόταση² γιαυτό και την συμπληρώνει ο Δονάτος (*ut det*). *Andr. 728,1*: Ο Δονάτος επισημαίνει έλλειψη στη λέξη *iurandum* και συμπληρώνει *ius*. Η ύπαρξη ενός ουσιαστικού (*ius iurandum*) κοντά στο *opus sit* θα ήταν δυνατή αν θεωρούσαμε ότι η σύνταξη είναι προσωπική και το *ius iurandum* αποτελεί το υποκείμενο του *opus sit* σε ονομαστική· η σύνταξη αυτή³ είναι συνηθισμένη όταν το υποκείμενο είναι ουδέτερο αντωνυμίας ή επιθέτου, αρκετά σπάνια όμως όταν το υποκείμενο είναι ουσιαστικό· εδώ όμως το *iurandum* (ενν. *esse*) είναι απαρέμφατο παθητικής περιφραστικής συζυγίας και αποτελεί το υποκείμενο της απρόσωπης έκφρασης *opus sit*⁴ (βλ. R. Monti)· ότι πρόκειται για απαρέμφατο ενισχύεται από το ότι υπάρχει κοντά του ποιητικό αίτιο σε δοτική πτώση (*mihī*). *Hec. 286,1+2*: Τα σχόλια αφορούν τη φράση «*nos omnes*»: πρόκειται για σχήμα ανακόλουθον (βλ. T. Carney) όπου το «*nos omnes*» αποτελεί μια ονομαστική απόλυτο⁵. Ο Δονάτος προσθέτει την πρόθεση «*apud*» ή «*repenes*» δίνοντας έτσι έναν εμπρόθετο προσδιορισμό που ίσως θα μπορούσε να σταθεί στη θέση της ονομαστικής απολύτου. *Ad. 389,3*: Το σχόλιο αφορά τη φράση «*ut est dementia*» όπου το «*dementia*» είναι ονομαστική, υποκείμενο του ρήματος «*est*» και επομένως η φράση είναι ολοκληρωμένη. Ο Δονάτος στο σχόλιο του προσθέτει το επίθετο «*praeditus*» όπου το «*dementia*» θα ήταν μια

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 279.

2. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 217.

3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 388.

4. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σσ. 669 και 695.

5. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 586.

οργανική αφαιρετική¹. η σύνταξη αυτή θα ήταν δυνατή. *Ad. 815*: Το σχόλιο αφορά το «*mea ... utantur*», όπου το «*mea*» (αιτιατική πληθυντικού ουδετέρου αντωνυμίας) είναι το αντικείμενο του «*utantur*»· η σύνταξη του «*utor*» με αιτιατική είναι κανονική στα παλιά Λατινικά², όπως ο ίδιος ο Δονάτος σημειώνει (βλ. επίσης S. Ashmore και R. Martin). Ο Δονάτος προσθέτοντας το «*his*» αναφέρεται στην κλασική σύνταξη του «*utor*» με αφαιρετική³. *Ad. 270,2*: Το σχόλιο συνυπάρχει με άλλο σχόλιο όπου η ίδια φράση χαρακτηρίζεται ως «έλλειψις» (*Ad. 270,1*)· αναφέρεται σε δύο παραπλήσιες συντάξεις το ίδιο σωστές (βλ. συζήτηση στο *Ad. 270,2* παραπάνω). *Phor. 166,2*: Το σχόλιο αφορά το «*cetera*», αντικείμενο του ρήματος «*conicito*»⁴ (*conicio*) (βλ. S. Ashmore). Ο Δονάτος προσθέτοντας την πρόθεση «*per*» δίνει έναν εμπρόθετο προσδιορισμό του μέσου που ίσως θα μπορούσε να σταθεί εδώ.

(γ) Σε επτά περιπτώσεις σχολιάζει επιρρηματικές εκφράσεις που θα μπορούσαν να διατυπωθούν και με άλλο τρόπο, όπως: *Andr. 52,1*: Το σχόλιο αφορά το συγκριτικού βαθμού επίρρημα «*liberius*» που χρησιμοποιείται απόλυτα. Ο Δονάτος συμπληρώνει μια αφαιρετική του μέτρου⁵ (*aliquanto* = ολίγον, κάπως)· η προσθήκη αυτή θα βοηθούσε το νόημα, δεν είναι όμως απαραίτητη εφόσον ένα επίθετο ή επίρρημα συγκριτικού βαθμού που χρησιμοποιείται απόλυτα έχει και μόνο του περιοριστική σημασία (κάπως + θετικός). *Andr. 395,5*: Το σχόλιο αφορά το «*his moribus*», αφαιρετική του τρόπου (βλ. R. Monti)· ο Δονάτος δίνει μια άλλη έκφραση τρόπου προσθέτοντας το επίθετο «*praedito*» ή τη μετοχή «*agenti*» όπου το «*his moribus*» θα ήταν αφαιρετική οργανική. Όμως τα «*praedito*» ή «*agenti*» θα έπρεπε να προσδιορίζουν το εννοούμενο αντικείμενο «*mihī*» του ρήματος «*dabit*» που ακολουθεί. Η σύνταξη αυτή θα ήταν δυνατή. Με τη στίξη όμως μετά το *his moribus*, που έχουν υιοθετήσει οι εκδότες, μια τέτοια σύνταξη εμποδίζεται, εφόσον έτσι το *his moribus* απομονώνεται από το ρήμα *dabit*· ίσως όμως στο κείμενο που είχε στη διάθεσή του ο Δονάτος η στίξη να ήταν διαφορετική. *Eun. 466,1*: Το σχόλιο αφορά το «*pace... tua*»· μια οργανική αφαιρετική⁶. ο Δονάτος προσθέτει την πρόθεση «*cum*» (*cum pace... tua*) που θα μπορούσε να είναι μια διαφορετική έκφραση τρόπου. *Hec. 17,3*: Το σχόλιο αφορά το «*spe incerta*»· μια οργανική αφαιρετική· ο Δονάτος προσθέτει την πρόθεση «*in*» (*in spe incerta*)

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 380.

2. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 383.

3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 382.

4. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 692.

5. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 401.

6. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π., τομ. 2,1, σελ. 411.

που θα μπορούσε να είναι μια διαφορετική έκφραση τρόπου¹. *Eun.* 358,4: Το σχόλιο αφορά την αιτιατική «foras» η οποία χρησιμοποιείται επιρρητικά και δηλώνει κατεύθυνση (πρβλ. *Ter. Hec.* 522: *uxor ..se duxit foras*. *Pl. Mil.* 1394: *rapite istum sublimen foras*). Ο Δονάτος προσθέτει το «versum» με το οποίο θα μπορούσε να έχει έναν εμπρόθετο προσδιορισμό με παρόμοια σημασία (όπου το «foras» είναι αιτιατική πληθυντικού του ουσιαστικού «fora»)². Όμοια είναι και η περίπτωση στο σχόλιο *Ad.* 949,1. *Ad.* 537,1: Το σχόλιο αφορά το «gaudio»· αφαιρετική της αιτίας που εξαρτάται από το «lacrumae cadunt», έκφραση ψυχικού πάθους³. Ο Δονάτος προσθέτει την πρόθεση *proae* (-| αφαιρετ.) που θα έδινε έναν εμπρόθετο προσδιορισμό της αιτίας⁴, αρκετά συνηθισμένο κοντά σε εκφράσεις ψυχικού πάθους.

(δ) Σε μερικές περιπτώσεις επισημαίνει παραλείψεις συνδέσμων. Συγκεκριμένα:

Σε επτά περιπτώσεις, όπου η σύνταξη είναι παρατακτική και σε ασύνδετο σχήμα, προσθέτει κάποιο σύνδεσμο, όπως: τον *nam* (*Eun.* 973,3-*Hec.* 625,3- *Phor.* 36,3- *Ad.* 97,1), τον *enim* (*Andr.* 138,3-*Hec.* 229,1) και τον *tamen* (*Andr.* 83,6). Στις περιπτώσεις όπου προσθέτει τους παρατακτικούς αιτιολογικούς συνδέσμους *nam* και *enim* στο γραπτό λόγο ίσως θα μπορούσε να υπάρχει μια δευτερεύουσα αιτιολογική πρόταση.

Σε τέσσερις περιπτώσεις προσθέτει στον ήδη υπάρχοντα σύνδεσμο και έναν άλλο, όπως: στα *Andr.* 664 και *Ad.* 153,2 προσθέτει μετά το *nisi* (=εκτός μόνον) τον σύνδεσμο *quia*. Η έκφραση *nisi quia* χρησιμοποιείται στα παλιά Λατινικά με περιοριστική ή αντιθετική σημασία⁵· είναι μια διαφορετική έκφραση που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εδώ. Στο σχόλιο *Eun.* 796,3 προσθέτει τον σύνδεσμο *si* κοντά στο *nisi* (στην υποθετική πρόταση *nisi si manis eripi*). Ο συνδυασμός *nisi si* χρησιμοποιείται αντί για το απλό *nisi*⁶. Στο σχόλιο *Hec.* 248,2 συμπληρώνει τον αντιθετικό σύνδεσμο *tamen* κοντά στον ομοειδή σύνδεσμο *sed* και σημειώνει επίσης ότι πρόκειται για «άναχόλουθον». Η έκφραση *sed tamen* χρησιμοποιείται γενικά για να εκφράσει ισχυρότερη αντίθεση προς την εναντιωματική πρόταση⁷ και θα ήταν δυνατή η παρουσία της εδώ, ιδιαίτερα μάλιστα αν λάβουμε υπόψη μας ότι συνήθως ο σύνδεσμος *sed* δεν βρίσκεται μετά από

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 564.

2. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 537.

3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 396 κ.εξ.

4. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 513.

5. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 416.

6. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 417.

7. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 75.

εναντιωματική πρόταση· προφανώς αυτό εννοεί και ο Δονάτος σημειώνοντας «ἀνακόλουθον».

Τέλος σε τρεις ακόμη περιπτώσεις όπου η σύνταξη είναι παρατακτική προσθέτει τους απαραίτητους συνδέσμους, όπως: *Eun.* 628,2: προσθέτει τα *unde* και *quod* στη φράση *ubi primum poterit, se illinc subducat scio*, ώστε να έχει *unde scio quod ubi ...* (μετατροπή της παρατακτικής σύνταξης σε υποτακτική). *Hec.* 770,4: προσθέτει τον σύνδεσμο *ut* στο ρήμα *video* ώστε να έχει μια παρενθετική πρόταση που εισάγεται με το *ut*. *Ad.* 257,1: προσθέτει το *quod* για να εξαρτηθεί η πρόταση *numquam ita magnifice quicquam dicam id virtus* από το ρήμα *satis certo scio* (στ. 256) από όπου άλλωστε εξαρτάται λογικά (βλ. και S. Ashmore).

ε) Σε δύο περιπτώσεις προσθέτει μια προσωπική αντωνυμία σε αιτιατική σαν αντικείμενο προκειμένου να εκφράσει αυτοπάθεια, όπως: *Eun.* 375,3: προσθέτει την αντωνυμία *te* στο ρήμα *probes* για να εκφράσει αυτοπάθεια (βλ. επίσης S. Ashmore)· αυτό είναι απαραίτητο στο γραπτό λόγο. Συχνά όμως στην ομιλούμενη ενεργητικά ρήματα εκφράζουν αυτοπάθεια¹. Όμοια στον *Eun.* 1076 έχουμε το ενεργητικό ρήμα *suppeditare* αντί του *suppeditare se* ή *suppeditari*.

ζ) Σε εννέα περιπτώσεις έχουμε ανεξάρτητες προτάσεις, κυρίως προτάσεις επιθυμίας που εκφέρονται με προτρεπτική υποτακτική ή ευθείες ερωτήσεις, κοντά στις οποίες προσθέτει κάποιο ρήμα εξάρτησης. *Andr.* 598,4: Την προτρεπτική υποτακτική *quiescas* (βλ. και R. Monti) εξαρτά από ένα *volo* ή *facito*. *Eun.* 388,3: Την απαγορευτική υποτακτική *ne...conferas* εξαρτά από ένα *vide*. Όμοια στο επόμενο σχόλιο *Eun.* 388,4 εξαρτά την ίδια υποτακτική από ένα *timeo*. *Eun.* 523: Την ερωτηματική πρόταση *haec quor quaeritet?* εξαρτά από το ρήμα *nescio*. Όμοια την ερωτηματική πρόταση *ubi mutem* (*Eun.* 610). *Eun.* 884,5: Την προτρεπτική υποτακτική *desinas* εξαρτά από το *fac*. *Ad.* 569: Την ερωτηματική πρόταση *sed estne frater intus?* εξαρτά από το *responde*. Οι προσθήκες του Δονάτου θα ήταν χρήσιμες στο γραπτό λόγο, όχι όμως απόλυτα απαραίτητες στην ομιλούμενη.

Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να περιλάβουμε και δύο περιπτώσεις όπου στα πλαίσια της σύνταξης στην ομιλούμενη ο ένας από τους συνομιλητές επαναλαμβάνει με αγανάκτηση ή ταραχή την ερώτηση του άλλου αλλάζοντας την έγκλιση σε υποτακτική· δηλαδή: *Eun.* 651: Την ερώτηση *quem quaeram?* εξαρτά από το ρήμα *rogas* (επαναλαμβάνει την ερώτηση του συνομιλητή του *quem quaeris?*). *Ad.* 261,4: Την ερώτηση

1. Βλ. Lindsay ό.π. σελ. 54.

quid sit? εξαρτά από το ρήμα *quaeris* (επαναλαμβάνει την ερώτηση του συνομιλητή του *quid est?*).

Στις περιπτώσεις που εξετάσαμε στα πλαίσια της πέμπτης κατηγορίας δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε πουθενά για ουσιαστική παράλειψη· ο Δονάτος μιλάει για ελλείψεις επειδή αναφέρεται σε εναλλακτικές συντάξεις ή εκφράσεις. Ίδιαίτερα οι περιπτώσεις που κατατάξαμε στις ομάδες (δ), (ε) και (ζ) είναι συντάξεις που χρησιμοποιούνται ευρύτατα στην ομιλούμενη (κυρίως η παρατακτική σύνταξη και το ασύνδετο σχήμα)· αν όμως κανείς τις δει από την οπτική γωνία της αυστηρής σύνταξης του γραπτού λόγου (όπως λ.χ. ένας γραμματικός - υπομνηματιστής) θα μπορούσε να τις θεωρήσει ελλείψεις.

6. Σε μερικές περιπτώσεις οι προσθήκες του Δονάτου είναι περιττές ή οφείλονται σε λανθασμένη εκτίμηση· συγκεκριμένα: *Andr. 849,1*: Στην ερώτηση *etiam tu hoc respondes...?* συμπληρώνει ένα δεύτερο μέλος *an non?* πράγμα το οποίο δεν φαίνεται απαραίτητο. *Eun. 209,1-4*: Και στα δύο σχόλια συμπληρώνει ένα ρήμα ή μια έκφραση (*uis* ή *pergis* ή *te mirum est*) για να εξαρτηθεί το απαρέμφατο *rogitare*· εδώ όμως δεν χρειάζεται ρήμα εξάρτησης εφόσον το *rogitare* είναι απαρέμφατο αναφώνησης. *Eun. 555,1*: Συμπληρώνει τη μετοχή *quaerens* για να εξαρτηθεί η πλαγία ερώτηση *quid gestiam*· η συμπλήρωση είναι περιττή εφόσον η ερώτηση εξαρτάται από τη φράση *rogitando obtundat enicet* (βλ. S. Ashmore). *Eun. 649,1*: Προσθέτει το *me* σαν υποκείμενο της μετοχής *absente*· η φράση όμως *absente nobis*¹ αντί της *absentibus nobis* είναι κανονική στην ομιλούμενη και αποτελεί αρχαϊσμό πράγμα που παρατηρεί και ο ίδιος ο Δονάτος (βλ. επίσης S. Ashmore). *Eun. 865,1*: Προσθέτει ένα *et* στο σύνδεσμο *si* για να σχηματιστεί ο εναντιωματικός σύνδεσμος *etsi*· ο σύνδεσμος *si* όμως χρησιμοποιείται και σαν εναντιωματικός². *Hec. 1,8*: Προσθέτει ένα *huic* στο *datast*, πιθανώς σαν συμπλήρωμα το οποίο εννοεί από την προηγούμενη πρόταση. Δεδομένου όμως ότι η έκφραση *datast* αποτελεί θεατρικό όρο για να δηλώσει παράσταση έργου δεν χρειάζεται κανένα συμπλήρωμα· έτσι το σχόλιο του Δονάτου δεν έχει νόημα. *Hec. 94,4*: Συμπληρώνει τη λέξη *tempore* στο *praefinito*, το οποίο όμως είναι μια αφαιρετική που χρησιμοποιείται απόλυτα και καταλήγει σε επιρρηματική χρήση³ (βλ. επίσης S. Ashmore και T. Carney). Και ο ίδιος ο Δονάτος όμως σημειώνει στην αρχή του σχολίου του: *et absolutum est «praefinito»*. *Hec. 385,2*: Προσθέτει στο ρήμα *nequeo* το απαρέμφατο

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 60.

2. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σσ. 426-7.

3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 778.

continere για να εξαρτηθεί από αυτό η πρόταση *quin lacrumet*. Όμως το *nequeo quin* είναι συνηθισμένη σύνταξη στα παλιά Λατινικά¹. *Hec. 398,2*: Προσθέτει το *natum* ή το *factum*² στο *abortum esse*, το οποίο όμως εδώ χρησιμοποιείται απρόσωπα (βλ. S. Ashmore και T. Carney). *Hec. 666,2*: Συμπληρώνει μια γενική *eius* στο *in manu*, επειδή πιθανώς θεωρεί ότι το *mea* αναφέρεται στο *uxor*: το *mea* όμως συντάσσεται πιο σωστά με το *in manu* (*mea non est in manu*) και επομένως το *eius* δεν χρειάζεται (βλ. T. Carney). *Hec. 737,5*: Συμπληρώνει την πρόθεση *in* στο *peccato*, το οποίο όμως μπορεί να σταθεί είτε σαν αφαιρετική απόλυτη ή σαν αφαιρετική της αιτίας (με τη σημασία *ob peccatum*) (βλ. S. Ashmore και T. Carney). *Hec. 838,2*: Συμπληρώνει την πρόθεση *ex* στο *puritiis*, το οποίο δεν φαίνεται να χρειάζεται εφόσον το *puritiis* είναι αφαιρετική της αιτίας (βλ. S. Ashmore και T. Carney). *Ad. 648,4*: Ο Δονάτος στο σχόλιό του προβληματίζεται σχετικά με το αν πλεονάζει το *ut* ή αν πρέπει να συμπληρώσει ένα *scilicet* στο *ut opinor, eas non nosse te*, το οποίο όμως φαίνεται να μη χρειάζεται εφόσον έχουμε συμφυρμό δύο συντάξεων *ut opinor, eas non nosti* και *opinor eas non nosse te*, πράγμα το οποίο είναι στοιχείο της ομιλούμενης (βλ. S. Ashmore και R. Martin). *Phor. 24,1*: Συμπληρώνει το ρήμα *quaeritis* από όπου μπορεί να εξαρτηθεί η πλάγια ερώτηση *quid velim*: αυτό όμως δεν είναι απαραίτητο εφόσον πλάγια ερώτηση εξαρτάται και από το *animum attendite* (πρβλ. Ter. Andr. 8: *nunc, quam rem vitio dent, quaeso animum advertite*. Cic. Inv. 1,8: *Hermagoras...nec quid dicat attendere nec... videtur*). *Phor. 59,2*: Συμπληρώνει το ρήμα *vide* για να εξαρτηθεί η πρόταση *modo ut tacere possis* που δεν φαίνεται απαραίτητο, εφόσον το *modo ut* έχοντας τη σημασία (= αρκεί μόνο να...) μπορεί να εξαρτηθεί και από το *scies*. *Phor. 134,4*: Συμπληρώνει *audio ex te* ή *dicis* στο *iocularum audaciam*, το οποίο δεν χρειάζεται εφόσον πρόκειται για αιτιατική της αναφώνησης (βλ. R. Martin). *Phor. 221*: Προσθέτει τον αντιθετικό σύνδεσμο *tamen* κοντά στον ομοειδή *sed*. Εφόσον δεν προηγείται εναντιωματική πρόταση η προσθήκη του *tamen* δεν φαίνεται απαραίτητη: ο συνδυασμός όμως των δύο αυτών αντιθετικών συνδέσμων αποτελεί έκφραση ισχυρής αντίθεσης³. *Phor. 723,2*: Συμπληρώνει την πρόθεση *ad* στο *tua* επειδή προφανώς το θεωρεί αιτιατική και δημιουργεί έναν εμ-

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 267.

2. Ο Δονάτος συμπληρώνει εδώ το *factum* γιατί, όπως επισημαίνει ο ίδιος, υπάρχει *abortum facere* (*Hec. 398,1*: *non est Latinum «aborsa est» sed «abortum fecit»*) πρβλ. Plin.: Nat. 32.8: *ac deinde abortum faciunt*.

3. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,2, σελ. 75.

πρόθετο προσδιορισμό (*ad tua*) κοντά στο ρήμα *refert*. Το *tua* όμως είναι αφαιρετική καθώς η σύνταξη του ρήματος *refert* με την αφαιρετική της κτητικής αντωνυμίας (*tua*) αντί της γενικής της προσωπικής αντωνυμίας (*tui*) είναι συνηθισμένη¹.

Σε όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις ο Δονάτος επισημαίνει ελλείψεις επειδή προτείνει διαφορετικές συντάξεις οι οποίες όμως δεν είναι οι ενδεδειγμένες. Οι συντάξεις του Τερέντιου είναι καθόλα κανονικές και δόκιμες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα σχόλια αυτά οφείλονται σε λανθασμένη εκτίμηση του υπομνηματιστή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συνοψίζοντας τα όσα έδειξε η έρευνά μας σχετικά με τη χρήση των όρων «έλλειψεις» και «άποσιώπησις» στο υπόμνημα του Δονάτου διαπιστώνουμε τα εξής:

Σε πολλά σχόλια ο Δονάτος χρησιμοποιεί τους δύο όρους ακολουθώντας τους ορισμούς που δίνουν οι περισσότεροι γραμματικοί ή ασχολούμενοι με τη ρητορική θεωρία και φυσικά ο ίδιος ο Δονάτος στην *Ars Grammatica*. Συγκεκριμένα ο όρος «έλλειψεις» ταιριάζει απόλυτα στις ελλειπτικές ερωτήσεις (βλ. κατηγορία A1) και όπου παραλείπονται μία ή περισσότερες λέξεις που εννοούνται εύκολα (βλ. κατηγορία A 3). Ο όρος «άποσιώπησις» ταιριάζει απόλυτα όπου ένας ομιλητής διακόπτει μόνος του το λόγο του ή τον διακόπτει ο συνομιλητής του (βλ. κατηγορία B1)· οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν δύο από τα είδη αποσιώπησης που ο ίδιος ο Δονάτος καθορίζει στο σχόλιό του στην *Andr.* 790 ονομάζοντάς τα «άποσιώπησις *secunda*» και «άποσιώπησις *tertia*».

Σε μερικά σχόλια ο όρος «έλλειψεις» χρησιμοποιείται αντί του όρου «άποσιώπησις» όπως στις περιπτώσεις διακοπής του λόγου από το συνομιλητή του ή από τον ίδιο τον ομιλούντα (βλ. κατηγορία A2) και στις περιπτώσεις όπου παραλείπεται προσβλητική ή υβριστική λέξη (βλ. κατηγορία A4).

Σε πολλά σχόλια ενώ χρησιμοποιείται ο όρος «άποσιώπησις», τα όρια ανάμεσα στους δύο όρους δεν φαίνεται να είναι σαφώς καθορισμένα· συγκεκριμένα: στις περιπτώσεις όπου η παράλειψη συνίσταται σε μία ή περισσότερες λέξεις που εννοούνται εύκολα φαίνεται να ταιριάζει καλύτερα ο όρος «έλλειψεις»· σε άλλες όμως περιπτώσεις θα μπορούσαν και οι δύο όροι να έχουν εφαρμογή αν τις εξετάσει κανείς από διαφορετική άποψη·

1. Βλ. Kühner - Stegmann ό.π. τομ. 2,1, σελ. 460.

υπάρχουν μάλιστα σχόλια όπου ο ίδιος ο υπομνηματιστής μας αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στους δύο όρους (βλ. κατηγορία Β2).

Τέλος σε μερικά σχόλια η χρήση των δύο όρων είναι καταχρηστική ή περιττή· όπως: το απαρέμφατο της αναφώνησης, η αιτιατική της αναφώνησης κ.α. (βλ. κατηγορία Α5 και μερικές περιπτώσεις της κατηγορίας Β3), επίσης όπου προσθέτει λέξεις για να κάνει σαφέστερο το νόημα ή έχει υπόψη του διαφορετικές συντάξεις ή θεωρεί ελλειπτικές κάποιες εκφράσεις από εσφαλμένη εκτίμηση (βλ. κατηγορίες Α6 και Β3).

Σε μερικά σχόλια εκτός από τον χαρακτηρισμό «ἔλλειψις» ή «ἀποσιώπησις» ο υπομνηματιστής συνεχίζει το σχόλιό του προσθέτοντας τις λέξεις που λείπουν. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί συγκεκριμένα ρήματα ή εκφράσεις, όπως το ρήμα *deest* (σπάνια και άλλους τύπους του ίδιου ρήματος) και διαφόρους τύπους του ρήματος *subaudio* (κυρίως τον τύπο *subauditur*). Οι ρηματικοί αυτοί τύποι χρησιμοποιούνται και σε πάρα πολλά άλλα σχόλια όπου υποκαθιστούν τους δύο ελληνικούς όρους που συζητάμε.

Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις παραλείπονται μία ή περισσότερες λέξεις που εννοούνται εύκολα, οπότε θα μπορούσε κανείς να τις χαρακτηρίσει με τον όρο «ἔλλειψις» (βλ. κατηγορία Γ1). Σε ελάχιστες περιπτώσεις πρόκειται για διακοπή του λόγου από το συνομιλητή, οπότε θα μπορούσε κανείς να τις χαρακτηρίσει με τον όρο «ἀποσιώπησις» (βλ. κατηγορία Γ2). Υπάρχουν όμως αρκετές περιπτώσεις όπου η επισήμανση ελλείψεων είναι περιττή ή καταχρηστική, όπως είναι οι περιπτώσεις όπου οι συμπληρώσεις του Δονάτου εξυπηρετούν το νόημα (βλ. κατηγορία Γ3) ή όπου ο υπομνηματιστής επισημαίνει ελλείψεις επειδή έχει υπόψη του διαφορετικές συντάξεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν το ίδιο σωστά με αυτές που υπάρχουν στο κείμενο του Τερέντιου (βλ. κατηγορία Γ5). Ακόμη υπάρχουν περιπτώσεις όπου ο Δονάτος σημειώνει ελλείψεις γιατί έχει υπόψη του διαφορετικές γραφές του κειμένου. Σε τέσσερις περιπτώσεις (Andr. 841,1 - Nec. 746,7 - Ad. 122,1 - Phor. 666,1) οι παρατηρήσεις και οι προσθήκες του Δονάτου μπορούν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση του κειμένου του Τερέντιου (βλ. κατηγορία Γ4). Τέλος βρίσκουμε περιπτώσεις όπου ο Δονάτος σημειώνει παραλείψεις επειδή δεν κάνει σωστή συντακτική αναγνώριση (βλ. κατηγορία Γ6).

Ανεξάρτητα από την ορολογία που χρησιμοποιεί ο Δονάτος η χρήση των δύο αυτών σχημάτων αποτελεί ένα προτέρημα για το ύφος του Τερέντιου τόσο από την άποψη της ρητορικής θεωρίας από την οποία φαίνεται να σχολιάζει ο Δονάτος - γιατί αλλού εξυπηρετούν τη συντομία του ύφους και αλλού δίνουν έμφαση στο λόγο - όσο και από την άποψη της εκτίμησης ενός δραματικού έργου ακόμη και στη σύγχρονη εποχή. Πολλές από τις

περιπτώσεις έλλειψης και αποσιώπησης, όπως επισημάναμε, αποτελούν αναμφισβήτητα στοιχεία της ομιλούμενης και είναι γνωστό ότι θεωρείται δείγμα της τέχνης ενός δραματικού ποιητή το να μπορεί να μεταφέρει στο έργο του την καθημερινή ομιλία. Στον τομέα αυτό ο Τερέντιος φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη επιτυχία¹ αν κρίνουμε και μόνο από το πλήθος των περιπτώσεων που εξετάσαμε και τις παρατηρήσεις του Δονάτου ότι τα συγκεκριμένα σχήματα είναι στοιχείο του ύφους του (βλ. εισαγωγή).

Πέρα από τους στόχους του παρόντος άρθρου, όπως τους διαγράψαμε στην εισαγωγή, θα θέλαμε να προσθέσουμε δύο ακόμη παρατηρήσεις σχετικά με τη χρήση της ορολογίας: *Πρώτον*: Στον τρόπο που χρησιμοποιείται η ορολογία θα μπορούσε κανείς να διακρίνει την προσπάθεια του γραμματικού και ρητοροδιδασκάλου να διδάξει στους μαθητές του τη ρητορική θεωρία των σχημάτων εφαρμόζοντάς την (πολλές φορές όχι με ιδιαίτερη επιτυχία) στις κωμωδίες του Τερέντιου επειδή τότε ο Τερέντιος διδασκόταν στα σχολεία². *Δεύτερον*: Οι λανθασμένες εκτιμήσεις σε κάποια σχόλια, ο υπερβολικός ζήλος και η σχολαστικότητα στο να επισημαίνονται παραλείψεις, κατά το πλείστον επουσιώδεις, ιδιαίτερα όπου τα σχόλια αυτά συνυπάρχουν με άλλα παρόμοια, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη σκέψη ότι διαφαίνεται η προσπάθεια μαθητών ή και ομοτέχνων του Δονάτου να μιμηθούν το δάσκαλό τους και ίσως σε κάποιο απροσδιόριστο χρόνο τα σχόλια αυτά ενσωματώθηκαν στο αρχικό υπόμνημα· η υπόθεση αυτή, αν και δεν αποδεικνύεται, είναι πιθανή αν λάβουμε υπόψη μας ότι υπάρχει η υποψία ότι το υπόμνημα δεν είναι σε όλη του την έκταση γνήσιο του Δονάτου³. Περιοριζόμαστε όμως απλά και μόνο στη διατύπωση της υπόθεσης χωρίς να προχωρήσουμε στο σαφή προσδιορισμό των σχολίων αυτών καθώς αυτό δεν είναι μέσα στους στόχους της παρούσας έρευνας.

1. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ευρύτερης έρευνας στον Τερέντιο που να επεκτείνεται στον εντοπισμό όλων των στοιχείων της ομιλούμενης.

2. Η διαπίστωση αυτή βέβαια αποτελεί κοινό τόπο για πολλούς μελετητές του Δονάτου, τονίστηκε όμως ιδιαίτερα από τον L. Holtz ό.π., σσ. 166-167· επίσης από τον J.D. Graig, ό.π. σελ. 105.

3. Βλ. J. F. Mountford: *Donatus on Terence*: P.C.A. 1929 σσ. 12-13. Επίσης στην εισαγωγή στην έκδοση του Δονάτου του P. Wessner: *Aeli Donati commentum Terenti*, Teubner, 1962 (praef. σσ. 45-47). Ένας αμυδρός υπαινιγμός πάνω στο θέμα διαφαίνεται και στην εισαγωγή του άρθρου του J.D. Graig ό.π., σσ. 104-105. Επίσης έχουν γίνει προσπάθειες στο παρελθόν να προσδιοριστούν τα γνήσια σχόλια βλ. *Commenti Donatiani ad Terenti fabulas scholia genuina et spuria probabiliter separare conatus est*. H.T. Karsten, Leiden, 1912-13, vol. 2.

* Για το κείμενο του Τερέντιου έχουμε χρησιμοποιήσει την έκδοση της Οξφόρδης (*P. Terenti Afri Comoediae*, Oxford 1926 (reprinted 1965)). Στους σύγχρονους υπομνηματιστές του Τερέντιου παραπέμπουμε κάθε φορά μόνον με τα ονόματά τους (δηλαδή S. Ashmore, R. Monti, T. Carney, A. Τρομάρας, R. Martin), εφόσον η κωμωδία και ο στίχος που σχολιάζουν είναι ο ίδιος με αυτόν του Δονάτου,

M. PAPADIMITRIOU

SUMMARY

In this article we deal with the terms «έλλειψις» and «ἀποσιώπησις» used by Donatus in his commentary on Terence's comedies. Our research shows that:

In many comments Donatus uses the two terms following the definitions given by the grammarians. The term «έλλειψις» fits exactly the cases where one or more words, easily understood, are omitted. The term «ἀποσιώπησις» fits the cases where the speech is interrupted by the speaker himself or by his partner. Donatus determines these cases as «ἀποσιώπησις secunda» and «ἀποσιώπησις tertia» in his comment on Andr. 790.

In some comments concerning cases like the above, Donatus uses the term «έλλειψις» instead of the term «ἀποσιώπησις». In many comments, though Donatus uses the term «ἀποσιώπησις», the limits between the two terms are not clearly defined. Elsewhere, the use of the two terms is abusive or unnecessary. In some cases, apart from the terms «έλλειψις» or «ἀποσιώπησις», Donatus adds the words that are omitted. For this purpose he uses some verbs or expressions: namely the verb *deest* (sometimes also other forms of this verb) and various forms of the verb *subaudio* (mainly *subauditur*).

These verbs or expressions are used in numerous comments instead of the two Greek terms we are discussing. The study of these cases shows that in most of them we could use, without doubt, the term «έλλειψις» and only in a few ones the term «ἀποσιώπησις». Elsewhere in his commentary Donatus points out omissions because either he has in mind alternative structures, or he is making an error. Moreover, in four cases (Andr. 841,1 - Hec. 746,7 - Phor. 666,1 - Ad. 122,1) Donatus' comments and the words added can be used for the restoration of Terence's text.

Consequently, the use of these two figures of speech is a merit in Terence's style. Many cases of «έλλειψις» or «ἀποσιώπησις» are elements of the colloquial language and are definitely evidence for the

comic poet's art and his skill in transferring the everyday speech in his works. Apart from the above, we can also observe the following:

(1) In the way the terminology is used we can see the efforts of a teacher of grammar and rhetoric to teach his students the rhetoric figures of speech by applying them to comedy and (2) The mistaken comments, the exaggeration and pedantry in revealing omissions, especially when these comments go together with similar and correct ones, would allow us to suspect that these are not Donatus' genuine comments. However, due to lack of evidence, we can not go further in determining these comments.

